

KRZYSZTOFORY

Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa

38

Muzeum Krakowa

Kraków 2020

Recenzenci zeszytu 38 / Reviewers of Volume 38:

Eugeniusz Duda (Muzeum Krakowa), Marta Duch-Dyngosz (Uniwersytet Jagielloński), Edyta Gawron (Uniwersytet Jagielloński), Katarzyna Jagodzińska (Uniwersytet Jagielloński), Dawid Kobiałka (Polska Akademia Nauk), Beata Konopska (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej), Ryszard Kotarba (Instytut Pamięci Narodowej), Tomasz Kranz (Państwowe Muzeum na Majdanku), Bogusław Krasnowolski (Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie), Olgierd Ławrynowicz (Uniwersytet Łódzki), Beata Nessel-Łukasik (Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku), Janusz Marszałec (Muzeum Gdańska), Grzegorz Nieć (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), Zdzisław Noga (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), Marcin Owiński (Muzeum Stutthof w Sztutowie), Martyna Grądzka-Rejak (Instytut Pamięci Narodowej), Jacek Salwiński (Muzeum Krakowa), Roma Sendyka (Uniwersytet Jagielloński), Piotr Trojański (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), Anna Ziębińska-Witek (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej), Anna Zalewska (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej), Anna Zapalec (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), Barbara Zbroja (Archiwum Narodowe w Krakowie)

Redaktor prowadzący / Commissioning editor: Anna Biedrzycka

Tłumaczenie: na język angielski / Translation into English: Maria Piechaczek-Borkowska; tłumaczenie z języka niemieckiego artykułu Jörga Skriebeleita / Translation of Jörg Skriebeleit's paper from the German: SIGILLUM

Projekt graficzny / Graphic Design: Monika Wojtaszek-Dziadusz

Ilustracje / Illustrations: Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK), District Six Museum, KZ-Gedenkstätte Flossenbürg, Muzeum Krakowa (MK), National Archives and Records Administration (NARA), Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau (PMA-B), parikiaki.com, United States Holocaust Memorial Museum (USHMM), Vanderbilt University, Weeksville Heritage Center, Wikimedia, Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma (ŻIH) archiwum prywatne / private archives Jana Rzeźnika
oraz / and Katarzyna Bednarczyk, Elżbieta Cajzer, Marcin Ingot, Andrzej Janikowski, Wojciech Jodłowski, Tomasz Kalarus, Kamil Karski, Przemysław Kozera, Paweł Kubisztal, Robert Kulig, Agata Łopatkiewicz, Igor Pieńkos, Sebastian Różycki

ISSN 0137-3129

© Muzeum Krakowa & Muzeum – Miejsce Pamięci KL Płaszow w Krakowie. Niemiecki nazistowski obóz pracy i obóz koncentracyjny (1942–1945) (w organizacji), Kraków, 2020

Wydawca / Publisher:

Muzeum Krakowa we współpracy z Muzeum – Miejscem Pamięci KL Płaszow
Rynek Główny 35, 31-011 Kraków
www.muzeumkrakowa.pl

www.muzeumkrakowa.pl/krzysztofony-zeszyty-naukowe

Pierwotną wersją czasopisma jest wersja papierowa / The periodical originally comes out in paper

Printed in Poland

Nakład: 500 egz. / An edition of 500 copies

Skład / Typesetting: Jacek Łucki

Druk / Drukarnia Leyko sp. z o.o.

Redaktor / Editor:

Michał Niezabitowski

współpraca przy zeszycie 38 / collaboration on volume 38:

Monika Bednarek

Rada Naukowa / Scientific Council

Zdzisław Noga – przewodniczący / President (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), Antoni Bartosz (Muzeum Etnograficzne w Krakowie), Jacek Chrobaczyński (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), Péter Farbaky (Budapesti Történeti Múzeum, Węgry), Jacek Gądecki (Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie), Jacek Górski (Muzeum Archeologiczne w Krakowie), Dariusz Kosiński (Uniwersytet Jagielloński), Piotr Krasny (Uniwersytet Jagielloński), Anna Niedźwiedz (Uniwersytet Jagielloński), Jacek Purchla (Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie; Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie), Volker Rodekamp (Stadtgeschichtliches Museum Leipzig, RFN)

Komitet Redakcyjny / Editorial Committee

Marcin Baran, Monika Bednarek, Anna Biedrzycka, Ewa Gaczoł, Piotr Hapanowicz, Zdzisław Noga, Waław Passowicz, Jacek Salwiński, Joanna Strzyżewska, Andrzej Szoka, Maria Zientara, Jacek Zinkiewicz – sekretarz / secretary

Fotografie z KL Plaszow

Informacje o autorce: kulturoznawczyni, specjalistka ds. promocji i edukacji, Muzeum – Miejsce Pamięci KL Plaszow w Krakowie. Niemiecki nazistowski obóz pracy i obóz koncentracyjny (1942–1945) (w organizacji), <https://orcid.org/0000-0003-1449-1878>

Information about the author: cultural anthropologist, promotion and education specialist, Museum – Memorial Site of KL Plaszow in Kraków. German Nazi Labour and Concentration Camp (1942–1945) (in organization), <https://orcid.org/0000-0003-1449-1878>

Abstrakt: Artykuł jest pionierską próbą usystematyzowania wiedzy na temat fotografii, które zostały wykonane w latach 1942–1943 na terenie niemieckiego nazistowskiego obozu pracy i koncentracyjnego Plaszow. Starano się udzielić odpowiedzi na następujące pytania: ile zdjęć wykonano na terenie obozu Plaszow w czasie jego istnienia, kim byli ich autorzy, w jakich zasobach obecnie się znajdują i jakimi drogami trafiły do archiwów ich obecnych dysponentów. Metodą pracy była analiza ilościowa i jakościowa zachowanego materiału zdjęciowego. Przeprowadzono zarówno kwerendy osobiste, jak i zdalne, badając zasoby instytucji, zbiory prywatne oraz źródła internetowe i wideo. Analizowano dokumenty archiwalne, publikacje związane z poruszaną tematyką, a także posługiwano się wywiadami przeprowadzonymi na potrzeby niniejszego opracowania. W efekcie procesu badawczego uzyskano następujące informacje: do 2020 roku zachowało się 249 zdjęć wykonanych na terenie ZAL/KL Plaszow, które znajdują się przede wszystkim w zasobach sześciu dysponentów: Instytutu Pamięci Narodowej, Muzeum Holokaustu w Waszyngtonie, Instytutu Jad wa-Szem, Żydowskiego Instytutu Historycznego, Muzeum Bojowników Getta oraz Moniki Hertwig, córki komendanta obozu. Założono na podstawie dostępnych źródeł, że autorami fotografii mogło być przynajmniej pięć osób: Rajmund Titsch, Amon Göth, Ruth Kalder i dwóch członków załogi obozu (SS-man i wachman). Prześledzone zostały również procesy pozyskiwania fotografii przez ich obecnych dysponentów. Artykuł porządkuje posiadaną wiedzę na temat zdjęć wykonanych w ZAL/KL Plaszow oraz wskazuje kierunki przyszłych badań nad tą tematyką.

Photographs from KL Plaszow

121

Abstract: The paper is a pioneer attempt to systematize knowledge about the photographs that were taken in the years 1942–1943 in the Nazi German forced labour and concentration camp in Plaszow. The author ventures to address the following questions: How many pictures were taken in the Plaszow camp during its existence? Who were the authors of the photographs? In which collections can these photographs be found today, and how did they reach the archives of their current administrators? Research methodology employed in the study was the quantitative and qualitative analysis of the surviving photographic material. Preliminary research was conducted in person, as well as remotely, and focused on the resources of a number of institutions, private collections, online sources and video material. The author analysed archival documents and publications connected with the subject of the study, as well as used information obtained in the course of interviews conducted especially for that purpose. As a result of the research process, the following information has been obtained: as of 2020, 249 photographs taken in the ZAL/KL Plaszow camp survive. The objects are located mainly in the collections of six administrators, namely the Institute of National Remembrance, the United States Holocaust Memorial Museum in Washington, Yad Vashem – the World Holocaust Remembrance Center, the Jewish Historical Institute, the Ghetto Fighters' House, and Monika Hertwig (the daughter of the camp's commandant). On the basis of the sources presently accessible it was assumed that the authors of the photographs could have been at least five different persons: Rajmund Titsch, Amon Göth, Ruth Kalder, and two members of camp personnel (an SS man and a Wachmann, or guard). The processes of obtaining the historical photographs by each of their present administrators have also been traced. The paper comprehensively organizes present-day knowledge about the photographs taken in the ZAL/KL Plaszow camp. It also shows the directions for further research in this area.

Słowa kluczowe: obóz pracy, obóz koncentracyjny Plaszow, fotografia, negatyw, kolekcja, archiwum, autor, donator, dysponent, sygnowanie

Keywords: forced labour camp, concentration camp, Plaszow, photography, negative, collection, archive, author, donator, administrator, signing

Wprowadzenie

Celem artykułu jest uporządkowanie wiedzy na temat genezy fotografii, które zostały wykonane w latach 1943–1944 na terenie niemieckiego obozu pracy i koncentracyjnego Plaszow¹. Punktem wyjścia do analizy był liczący 183 zdjęcia zbiór znajdujący się w zasobach Instytutu Pamięi Narodowej (IPN)². Jednak nie tylko IPN jest dysponentem zdjęć wykonanych w czasie wojny w obozie. Fotografie o tej samej proveniencji znajdują się również w zasobach Instytutu Pamięi Męczenników i Bohaterów Holokaustu Jad wa-Szem (Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Center – YV), Muzeum Holokaustu w Waszyngtonie (United States Holocaust Memorial Museum – USHMM), Muzeum Bojowników Getta (Ghetto Fighters' House – GFH) oraz Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (AŻIH; w dalszej części artykułu będę posługiwać się skrótami identyfikującymi poszczególne instytucje). Wymienione zasoby nie są ze sobą tożsame, choć część kolekcji jest wspólna dla niektórych dysponentów. Zbiory te w całości obejmują również fotografie wykonane przed i po wojnie, lecz ta kwestia, z powodu obszerności tematu, będzie zaledwie zasygnalizowana w niniejszym opracowaniu.

Osobną kategorię zdjęć dokumentujących teren obozu, która również z podobnych powodów nie będzie analizowana w tym opracowaniu, tworzy dziewięć fotografii lotniczych wykonanych przez Luftwaffe (osiem) i US Airforce (jedna) pomiędzy lipcem 1942 a grudniem 1945 roku. Stanowią one ważne źródło informacji umożliwiających zarówno uzupełnienie wiedzy dotyczącej historii obozu Plaszow, jak i są materiałem pozwalającym na identyfikację poszczególnych obiektów uwiecznionych na zdjęciach wykonanych na jego terenie w czasie wojny³.

W swojej pracy staram się odpowiedzieć przede wszystkim na następujące pytania: ile zdjęć powstało na terenie ZAL/KL Plaszow, kim byli ich autorzy, w jaki sposób przetrwały i czym różni się od siebie pięć wskazanych kolekcji. Zastosowaną metodą badawczą była analiza porównawcza (ilościowa i jakościowa) wymienionych zbiorów, oparta na kwerendzie (osobistej bądź zdalnej) w archiwach wymienionych instytucji, w zasobach bibliotecznych i w internecie oraz na wywiadach i rozmowach przeprowadzonych w toku pracy nad publikacją.

Artykuł jest próbą rekonstrukcji kontekstu powstania i ocalenia bardzo cennego źródła wiedzy o historii niemieckiego nazistowskiego obozu pracy i koncentracyjnego Plaszow, którym są fotografie wykonane na jego terenie w czasie II wojny światowej.

Przed założeniem ZAL Plaszow

Niemiecki obóz Plaszow powstał w październiku 1942 roku w Krakowie na terenie należącym do dzielnic Wola Duchacka i Podgórze⁴. Na tym obszarze przed wojną znajdowały się dwa żydowskie cmentarze (starszy z nich, należący do gminy podgórskiej, działał od 1887 roku, młodszy, gminy krakowskiej, funkcjonował od 1932 roku), sanatorium dla dzieci zagrożonych gruźlicą, a także prywatne domy. Zgodnie z dokumentacją zachowaną w Archiwum Narodowym w Krakowie (ANK), w planach była również budowa baraków dla bezdomnych (1937) oraz „aresztów miejskich” (1938)⁵. Nie było to miejsce odosobnione, przewijający się przez nie ludzie chowali swoich zmarłych, odwiedzali dzieci, które w sanatorium wracały do zdrowia, architekci przeprowadzali oględziny pod realizowane i przyszłe inwestycje, pracowali robotnicy, stale przebywali tam mieszkańcy okolicznych budynków. Jednak z okresu do października 1942 roku zachowało się zaledwie kilka zdjęć, z których część jest przypadkową dokumentacją tego terenu⁶. Spośród tych ujęć wyróżnia się zbiór pięciu fotografii będących wykonaną (najprawdopodobniej) jesienią 1942

¹ Obóz Plaszow został założony w październiku 1942 r. jako obóz pracy przymusowej (*Zwangsarbeitslager Plaszow des SS- und Polizeiführers im Distrikt Krakau – ZAL Plaszow*), w styczniu 1944 r. przekształcono go w obóz koncentracyjny (*Konzentrationslager Plaszow bei Krakau – KL Plaszow*). Kotarba Ryszard: *Niemiecki obóz w Plaszowie 1942–1944*. Warszawa–Kraków 2009, s. 167, 171.

² Załącznik 1 na końcu artykułu.

³ Karski Kamil, Różycki Sebastian, Schwarz Aleksander: *Memories of Recent Past. Objectives and Results of Non-invasive Archaeological Research Project at KL Plaszow Memorial Site*. „Analecta Archaeologica Ressoviensia” 2017, Vol. 12, s. 221–246; Różycki Sebastian: *Opracowanie metrycznego planu niemieckiego nazistowskiego obozu pracy i koncentracyjnego Plaszow z wykorzystaniem archiwalnych zdjęć lotniczych i relacji świadków*, w niniejszym tomie.

⁴ Kotarba Ryszard: *Niemiecki obóz...*, s. 25; AIPN, sygn. IPN NTN 40, *Protokół oględzin terenu obozu koncentracyjnego w Plaszowie*, s. 1–2.

⁵ ANK, Archiwum planów Budownictwa Miejskiego w Krakowie, sygn. 29/1410/0/2.3.1/ABM TAU BUP 11p419, 1938, *Plan Aresztów Miejskich w Krakowie przy ul. Jerozolimskiej. Plan sytuacyjny*;

sygn. 29/1410/0/2.3.1/ABM TAU BUP 24, *Projekt baraków dla bezdomnych przy ul. Jerozolimskiej*.

⁶ Fotografie te przedstawiają: ruiny starej prochowni, w prawym rogu zdjęcia stary cmentarz podgórski, na którym założono obóz (ANK, sygn. A-IV-251, 1908 r.), takie samo ujęcie cmentarza widać na zdjęciu wykonanym w 1941 r., pochodzącym z kolekcji rodzinnej Anny Pałuchy (w trakcie przekazywania do zbiorów MK); wskazać można również trzy zdjęcia, na których utrwalono widok hali przedpogrzebowej nowego cmentarza, także znajdującego się w obrębie obozu (AŻIH, sygn. 44A0194; 44A0197, 1927 r.; MK, sygn. MHK-Fs5876/IX, 1932 r.) oraz sekwencję sześciu sklejonych fotografii w formie panoramy z ul. Jerozolimską (ANK, sygn. 29/670/10682–29/670/10687, 1939 r.). Hala przedpogrzebowa widoczna jest również na pochodzącej z prywatnych zbiorów fotografii, podpisanej: *Od lewej: Maria Kaim-Kowal, Janina Hemmerling, mała Jadzia Kaim-Otręba, Zofia Kaim-Szulc, Krzemionki 1941 r.*, następnie zdjęcie trzech osób, z widocznym w tle budynkiem obozowych koszar (?) (MK, sygn. MHK-Fs20752/IX/1, 1943 r.) oraz ul. Wielicką, przylegającą do obozu od strony południowej (MK, sygn. MHK-Fs20752/IX/2).

Wykonana współcześnie panorama KL Plaszow, od lewej: baraki mieszkalne przeznaczone dla więźniów żydowskich, plac apelowy, baraki więźniów polskich, Szary Dom, koszary, magazyny Balba. Na rekonstrukcję składa się pięć historycznych fotografii ze zbiorów IPN z lat 1943–1944 o sygnaturach: IPNKr-2-15-4-136, IPNKr-2-15-4-56, IPNKr-2-15-4-57, IPNKr-2-15-4-58, IPNKr-2-15-4-59, autor fotografii nieznanymi (członek załogi?), autor grafiki Wojciech Jodłowski; w zbiorach MK

roku fotorelacją z wizji lokalnej przeprowadzonej przez Niemców w miejscu, gdzie planowano założenie obozu⁷. Zdjęcia te, zakupione w 2019 roku przez Muzeum Krakowa (MK) na aukcji internetowej, przedstawiają obydwa cmentarze żydowskie. Widoczne są na nich macewy wraz z inskrypcjami, budynki administracyjne, sfotografowano halę przedpogrzebową krakowskiej nekropolii oraz pracowników opiekujących się cmentarzem, noszących na prawym ramieniu opaski z gwiazdą Dawida. Cienie kładą się nisko, światło jest jesienne – prawdopodobnie zdjęcia zostały wykonane tuż przed październikiem 1942 roku.

ZAL/KL Plaszow – wstępna analiza

Mimo powszechnej pauperyzacji i trudności z aprowizacją fotografowanie było popularnym zajęciem podczas II wojny światowej, w tym też wśród niemieckich żołnierzy. Dowódcy okupacyjnej armii, zdając sobie sprawę z niebezpieczeństwa wynikającego z dokumentacyjnej natury tego zajęcia, wydawali kolejne zakazy, które miały ograniczyć powstawanie potencjalnych materiałów dowodowych obciążających III Rzeszę. 22 lipca 1941 roku generał Otto Wöhler, szef sztabu Grupy Armii Środek, nakazał konfiskatę wszelkich filmów i zdjęć przedstawiających ofiary żydowskie i ich egzekucje, zakazując ich rozpowszechniania, w sierpniu 1941 roku feldmarszałek Walter von Reichenau, dowódca 6 Armii, wydał rozkaz zabraniający żołnierzom Wehrmachtu dobrowolnego uczestnictwa w egzekucjach i robienia

zdjęć. Następnie Reinhard Heydrich, szef RSHA, dwukrotnie (11 listopada 1941 i 16 kwietnia 1942 roku) potwierdził rozkaz wydany przez Wöhlera. Jednak mimo nakładanych obostrzeń i aprowizacyjnych trudności fotografowanie wciąż cieszyło się dużą popularnością wśród niemieckich funkcjonariuszy, czego dowodem są zachowane do dzisiaj zdjęcia z miejsc i sytuacji, które – zgodnie z przytoczonymi rozkazami – nie miały być uwieczniane na kliszy fotograficznej⁸.

Większość zdjęć wykonanych w czasie wojny na terenie niemieckiego obozu Plaszow powstała najprawdopodobniej w 1944 roku, choć część można również, kierując się zakresem przeprowadzanych inwestycji, jak m.in. remont willi komendanta, budowa *Wachkaserne* (koszar) itp., datować na 1943 rok. Fotografie przedstawiają szeroko ujmowany teren obozu i jego wybrane zabudowania oraz postaci – zarówno więźniów, jak i członków załogi (SS-manów i wachmanów⁹). Osobną grupę stanowią zdjęcia wykonane w otoczeniu willi zamieszkiwanej przez komendanta, Amona Götha. Większość ujęć wykonywana była wielokrotnie, stąd część zdjęć ma często swoje minimalnie różniące się odpowiedniki¹⁰. Wszystkie zdjęcia są czarno-białe i żadne z nich nie jest sygnowane. Spośród kolekcji fotografii związanych z innymi obozami tę wyróżnia zwyczajność, stonowanie oraz nieobecność punktów węzłowych dla historii miejsca (z wyjątkiem sekwencji wysadzenia w powietrze hali przedpogrzebowej)¹¹. Fotografie przedstawiają obozową codzienność, bez drastycznych widoków, a osoby, które możemy na nich zidentyfikować, są bardzo

⁷ MK, sygn. MHK-1/N/001; MHK-1/N/003-006.

⁸ Struk Janina: *Holokaust w fotografiach. Interpretacja dowodów*. Warszawa 2007, s. 103–104.

⁹ Wachmani – Oddziały Wartownicze Dowódcy SS i Policji na dystrykt lubelski (*Wachmannschaften des SS- und Polizeiführers in Distrikt Lublin*, nieformalnie Trawnikiänner, Askarysi, Hiwis, Ukraińcy, czarni), utworzona w 1941 r. przez Odilo Globocnika formacja, złożona przede wszystkim z sowieckich jeńców wojennych (Ukraińców, Łotyszów, Litwinów, etnicznych Rosjan) i volksdeutsche, którzy zostali przeszkoleni w obozie SS w Trawnikach (*SS-Ausbildungslager Trawniki*). Ich głównym zadaniem miał być udział w eksterminacji Żydów w Generalnym Gubernatorstwie. Uczestniczyli w akcjach wysiedleńczych z gett, w masowych egzekucjach, stanowili załogi niemieckich

obozów na terenie GG, a następnie na terenie III Rzeszy. Przez obóz w Trawnikach przeszło około 5 tys. rekrutów, za: Libionka Dariusz: *Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*. Lublin 2017, s. 103–103; Hilberg Raul: *Zagłada Żydów europejskich*. T. 3. Przeł. Jerzy Giebułtowski. Warszawa 2014, s. 1118, przyp. 158 i 159; Kuwałek Robert: *Obóz zagłady w Bełżcu*. Lublin 2010, s. 77–79.

¹⁰ Przykładem są m.in. zdjęcia portretowe SS-manów z kolekcji IPN, sygn. IPNKr-2-15-4-110–IPNKr-2-15-4-112 i sygn. IPNKr-2-15-4-113–IPNKr-2-15-4-115 – sesja w terenie i we wnętrzu; sygn. IPNKr-2-15-4-102–IPNKr-2-15-4-108 – sesja w biurze.

¹¹ Sekwencja wysadzenia hali przedpogrzebowej (czerwiec 1944 r.) najpełniej reprezentowana jest w kolekcji IPN, sygn. IPNKr-2-15-4-71–IPNKr-2-15-4-80.

nieliczne¹². Przy czym należy mieć na względzie, że słowo codzienność ma zupełnie inne znaczenie w odniesieniu do więźniów i załogi.

Fotografie przedstawiające ludzi (więźniów, załogę oraz komendanta wraz z jego otoczeniem) wykonywane były najczęściej w tzw. planie średnim (lub amerykańskim), postaci ujmowane są od kolan w górę, doskonale widoczne są twarze i szczegóły ubiorów. Z kolei zdjęcia topograficzne to ujęcia zrobione w planie ogólnym, pozwalającym dostrzec rozmach założenia budowlanego, jakim był obóz, ale utrudniającym wyróżnienie detali¹³.

W KL Płaszow, w przeciwieństwie do wielu innych obozów koncentracyjnych, nie działała oficjalna pracownia fotograficzna (niem. *Erkennungsdienst*) zajmująca się dokumentowaniem zdarzeń dziejących się w obozie¹⁴. Jest więc prawdopodobne, że wiele obrazów, które pojawiają się w kadrze i są związane z funkcjonowaniem obozu, mogło zostać uwiecznionych przypadkowo, mimochodem, wraz z innymi wizerunkami ważnymi dla pociągającego za spust fotografa.

Więźniowie ukazywani są przede wszystkim podczas wykonywania prac związanych z rozbudową ZAL/KL Płaszow oraz porządkowaniem terenu. Obóz podlegał ciągłej transformacji, był wielkim placem budowy, dlatego wielu

więźniów było wciąż angażowanych do zadań związanych z jego rozwojem. Powstawały nowe budynki (*Wachkaserne*), przebudowywano stare (willa komendanta, piekarnia), stawiano i przenoszono baraki. Materiał budowlany z dwóch kamieniołomów obozowych transportowano przy użyciu zaprzęgu wagoników, który ciągnęły głównie więźniarki.

Na fotografiach przedstawiających więźniów można wyróżnić kilka szczegółowych zakresów tematycznych. Więźniarki idące do pracy, pchające i ciągnące wagoniki wyładowane gruzem, pracujące przy barakach (porządkowanie terenu, kopanie rowów melioracyjnych), również więźniowie przy pracy z wagonikami, dostarczający i wydający posiłki, przenoszący elementy konstrukcyjne, wykonujący roboty ziemne, pracujący przy budowie *Wachkaserne* i na terenie kamieniołomu I, uprzątający teren po wysadzeniu hali przedpogrzebowej, dostarczający materiały do magazynu murowanego i produkty do szwalni Madritscha, wracający z pracy poza obozem, przechodzący i stojący pomiędzy barakami, widoczny jest także woźnica dostarczający towary i żywność do obozu¹⁵.

Z kolei fotografie załogi zostały wykonane przede wszystkim w czasie wolnym od zajęć służbowych. Funkcjonariusze zazwyczaj pozowali na tle zabudowań obozu,

¹² Niewiele osób uwiecznionych na zdjęciach wykonanych na terenie ZAL/KL Płaszow jest obecnie zidentyfikowanych. Wśród bohaterów obozowych zdjęć wymienić możemy komendanta Amona Götha (YV, sygn. 72201; 81337; 81498; IPN, sygn. IPNKR-2-15-4-5/USHMM, sygn. 03373; YV, sygn. 102895/USHMM, sygn. 05285; YV, sygn. 102896/YV, sygn. 82974; YV, sygn. 8348/USHMM, sygn. 05284; YV, sygn. 34096; YV, sygn. 102908/YV, sygn. 83228; YV, sygn. 83460/YV, sygn. 83740/USHMM, sygn. 05276; YV, sygn. 94982/AŽIH, sygn. 44A0178; YV, sygn. 102901/AŽIH, sygn. 44A0179; YV, sygn. 102909/USHMM, sygn. 05286), Ruth Kalder (Majolę), kochankę komendanta (AŽIH, sygn. 44A0193; 44A0181; 44A0182/GFH, sygn. 11912; YV, sygn. 102898; AŽIH, sygn. 44A0180; YV, sygn. 102899; 94934, 102906/USHMM, sygn. 05287), Urszulę Koch, stenotypistkę komendanta (YV, sygn. 102909/USHMM, sygn. 05286; AŽIH, sygn. 44A0192/1514; 44A0193), Juliusa Madritscha (YV, sygn. 82470/USHMM, sygn. 03404 – mężczyzna po prawej w jasnym garniturze schodzący po schodach), Rajmunda Titscha (USHMM, sygn. 03388), prawdopodobnie: funkcjonariusza SS Oberscharführera Aloisa Zugsbergera (IPN, sygn. IPNKR-2-15-4-91–IPNKR-2-15-4-97/YV, sygn. 55639; IPNKR-2-15-4-98/YV, sygn. 61379; IPN, sygn. IPNKR-2-15-4-102–IPNKR-2-15-4-109; IPNKR-2-15-14-5, IPNKR-2-15-14-18; IPNKR-2-15-14-19; YV, sygn. 54229), funkcjonariusza SS-Unterscharführera Victora Ritschka (IPN, sygn. IPNKR-2-15-4-97/YV, sygn. 55639; IPN, sygn. IPNKR-2-15-4-98/YV, sygn. 61379–IPNKR-2-15-4-101; IPN, sygn. IPNKR-2-15-14-10; IPNKR-2-15-14-19). Spośród więźniów: niejaki Karp, nadzorca w fabryce Juliusa Madritscha (YV, sygn. 102688/USHMM, sygn. 03403), oraz Norbert Beckman, woźnica dostarczający towary i żywność do obozu (YV, sygn. 102663/USHMM, sygn. 03394; IPN, sygn. IPNKR-2-15-4-65/GFH, sygn. 11954; IPN, sygn. IPNKR-2-15-4-66; USHMM, sygn. 03393). Z wymienionych Amon Göth, Ruth Kalder, Julius Madritsch i Rajmund Titsch występują dodat-

kowo na zdjęciach z kolekcji Moniki Hertwig, córki Amona Götha. W tym zasobie prawdopodobnie znajduje się również fotografia, na której uchwycono Oskara Schindlera oraz więźnia Leopolda Rosnera.

¹³ Użycie każdego z tych planów niesie określone informacje: „Plan średni to przedstawienie części postaci lub fragmentu sceny w węższym ujęciu. W fotografii portretowej bohaterów zwykle ujmuje się mniej więcej od pasa w górę. Ale w ramach średniego planu wyróżniamy także na przykład plan amerykański, w którym postać pokazana jest od wysokości około połowy uda do miejsca tuż nad głową. Plan ten służy do pokazania bohaterów opowieści, relacji między fotografowanymi osobami oraz czynności, które wykonują. W związku z tym, iż fotograf podchodzi bliżej bohaterów, rozpoznawalna jest mimika ich twarzy oraz gesty, mowa ciała. W średnim planie otoczenie jest również dość dobrze widoczne, choć w przeciwieństwie do planu ogólnego nie odgrywa ono pierwszoplanowej roli. Z kolei plan ogólny to pokazanie fotografowanej sceny w całej okazałości. Kadrowanie jest bardzo szerokie, widać bardzo wiele elementów otoczenia. Bohaterowie, jeśli występują, ukazani są z daleka, stąd zwykle nie są rozpoznawalni, można rozeznac jedynie ich sylwetki. Szeroki plan ma za zadanie nieść wartość informacyjną – pokazać miejsce akcji, czas, panujące warunki. W historii opowiedzianej szerokim kadrem największe znaczenie odgrywa otoczenie”. Za: Wygodny Anna: *Fotografia dla początkujących. Kompozycja. Cz. II. Plan średni* [online]. LensGo. Blog o dobrej fotografii, 15 grudnia 2018 [dostęp 2 marca 2020]. Dostępny w internecie: <http://blog.lensgo.pl/2018/12/15/plany-w-fotografii/>.

¹⁴ W strukturach obozów koncentracyjnych w skład wydziału politycznego (*Politische Abteilung*) wchodziła służba rozpoznawcza (*Erkennungsdienst*), w ramach której działały pracownie fotograficzne, np. KL Auschwitz, KL Sachsenhausen, KL Buchenwald, KL Stuttgart i KL Mauthausen. Struk Janina: *Holokaust w fotografiach...*, s. 143–156.

¹⁵ Załącznik 6 na końcu artykułu.

Więźniarki podczas prac porządkowych na terenie obozu, autor fotografii nieznan (Rajmund Titsch?), 1943–1944; w zbiorach USHMM, sygn. 03390

często z udziałem psów. Wiele z tych zdjęć tworzy sekwencje, w których nie zmieniają się dekoracje, ale wymianie ulegają modele. Zachowały się także fotografie wykonane we wnętrzach (zapewne Szarego Domu, komendantury i *Wachkaserne*), zarówno pozowane, jak i swobodniejsze, zrobione w czasie spotkań towarzyskich¹⁶. Mniej liczne zdjęcia SS-manów i wachmanów przedstawiają ich również podczas pełnienia służby¹⁷.

Osobną grupę stanowią zdjęcia komendanta wraz z otoczeniem. Tutaj wyróżnić można m.in. wizerunki Amona Götha, jego kochanki Ruth Kalder (Majoli), stenotypistki Urszuli Koch, Rajmunda Titscha, kilku nieustalonych postaci kobiet i mężczyzn oraz psów¹⁸. Te zdjęcia mają charakter prywatny, są dokumentacją czasu wolnego Götha i jego najbliższego otoczenia.

Na fotografiach przedstawione są również budynki i miejsca istotne dla funkcjonowania obozu: willa komendanta, główna brama przy ulicy Jerozolimskiej i jej okolice, centrala telefoniczna, magazyn murowany, Szary Dom (z otoczeniem), *Wachkaserne*, komendantura, magazyn części motocyklowych i metalowych, pojedyncze baraki, plac apelowy, kamieniołom I, hala przedpogrzebowa (wraz z sekwencją jej wysadzenia), wreszcie teren w szerokim planie¹⁹. Z części tych ostatnich, topograficznych zdjęć, przy niewielkiej ingerencji grafika, można obecnie tworzyć panoramy obozowe.

Na fotografiach wykonanych w latach 1943–1944 widać wzorcowy i w gruncie rzeczy niebudzący niepokoju wizerunek ZAL/KL Plaszw. Trudno dopatrzeć się w tych obrazach elementów zakazanych, które wymagałyby ukrywania ich przez cenzurę. Praca więźniów, ład przestrzenny, trud budowniczych, zadowolona i połączona wspólnym celem załoga, zwierzęta. Pojawia się więc pytanie, jak powstały.

¹⁶ Załoga w czasie wolnym (w tej grupie zbiorowe i pojedyncze zdjęcia portretowe, fotografie psów): IPN, sygn. IPNKr-2-15-4-87–IPNKr-2-15-4-90; IPNKr-2-15-4-97/YV, sygn. 55639; IPN, sygn. IPNKr-2-15-14-9–IPNKr-2-15-14-20; IPNKr-2-15-4-98/YV, sygn. 61379; IPN, sygn. IPNKr-2-15-14-5–IPNKr-2-15-14-7; IPNKr-2-15-14-21–IPNKr-2-15-14-25; YV, sygn. 54229; IPN, sygn. IPNKr-2-15-4-91–IPNKr-2-15-4-96; IPNKr-2-15-4-109–IPNKr-2-15-4-124/YV, sygn. 66992–IPN, sygn. IPNKr-2-15-4-127–IPNKr-2-15-4-132/YV, sygn. 55199–IPN, sygn. IPNKr-2-15-4-134, IPNKr-2-15-4-99/YV, sygn. 62820; YV, sygn. 102894/82726.

¹⁷ Załoga obozowa podczas pełnienia obowiązków służbowych: YV, sygn. 102670/sygn. 82530/USHMM, sygn. 05273; YV, sygn. 77729/ sygn. 82776/USHMM, sygn. 01092/GFH, sygn. 11959.

¹⁸ Zob. przyp. 12.

¹⁹ Załącznik 7 na końcu artykułu.

Statystyka

Wykonane w czasie wojny fotografie niemieckiego obozu Plaszow znajdują się (jak zasygnalizowano we wstępie) w zbiorach pięciu instytucji: IPN-u, YV, USHMM, GFH i ŻIH-u. W archiwach dysponentów tworzą całość z licznymi przedwojennymi wizerunkami terenu oraz z wojenną dokumentacją zarówno oficjalną, jak i prywatną.

Wojenne fotografie w zbiorach wymienionych instytucji liczą: IPN – 150 zdjęć²⁰, YV – 93 zdjęcia²¹, USHMM – 55 zdjęć²², GFH – 45 zdjęć²³, ŻIH – 16 zdjęć²⁴. By oszacować, ile w istocie zachowało się fotografii wykonanych w czasie wojny na terenie obozu, porównano ze sobą wskazane zasoby i wyróżniono z nich wszystkie występujące pojedynczo fotografie. Dodatkowo te statystyczne dane zostały uzupełnione o 21 również niesygnowanych fotografii, pochodzących (najprawdopodobniej) z archiwum rodzinnego Moniki Hertwig, córki Amona Götha. Zdjęcia te stanowią materiał ilustracyjny trzech filmów dokumentalnych: *Schindler: The Real Story* (1983)²⁵, *Inheritance (Córka oprawcy)*, 2006²⁶ i *Ju-*

lius Madritsch. Sprawiedliwy wśród Narodów Świata (2018)²⁷ oraz zostały użyte na stronie: <http://www.mietek-pemper.de>²⁸. Po zestawieniu wskazanych źródeł otrzymujemy zasób 249 fotografii wykonanych w latach 1943–1944 na terenie ZAL/KL Plaszow. Obliczenia te zostały wykonane w 2020 roku, lecz zapewne z biegiem czasu i postępowaniem badań zbiór ten będzie się powiększał. Istnieje również prawdopodobieństwo, że zdjęcia mogą się znajdować w jeszcze innych, dotąd nieprzebadanych pod tym kątem archiwach i zbiorach prywatnych²⁹.

Kolekcje fotografii w zasobach wymienionych instytucji nie pokrywają się ze sobą, różniąc się liczebnie i pod względem treści. Zdarza się jednak, że niektóre zdjęcia występują równocześnie w zbiorach kilku dysponentów, ponieważ wchodzili oni w ich posiadanie w różnym czasie i na różne sposoby (głównie kupując bądź otrzymując odbitki od donatorów). Zdarza się również, że w kolekcji jednej instytucji ta sama fotografia występuje w kilku egzemplarzach i zapisana jest kilkakrotnie pod innymi sygnaturami, jak ma to najczęściej miejsce w YV, rzadziej podobna sytuacja zachodzi w odniesieniu do zbiorów IPN-u i ŻIH-u³⁰. Dodatkowo

²⁰ Załącznik 1 na końcu artykułu.

²¹ Załącznik 2 na końcu artykułu.

²² Załącznik 3 na końcu artykułu.

²³ Załącznik 4 na końcu artykułu.

²⁴ Załącznik 5 na końcu artykułu.

²⁵ *Schindler: The Real Story*, reż. Jon Blair, prod. UK, 1983. W filmie wykorzystano łącznie 31 zdjęć z obozu Plaszow, w tym pięć nieznanych z innych zasobów. Przedstawiają one Rajmunda Titscha i Amona Götha grających w szachy (00:16:25), Amona Götha i dwie nieznanne osoby na tarasie willi Pod Skałą (00:16:30), Ruth Kalder (Majolę) – zdjęcie portretowe (00:16:37), Ruth Kalder i nieznaną kobietę opalającą się na tarasie willi (00:18:02), Oskara Schindlera oraz więźnia Leopolda Rosnera podczas przyjęcia odbywającego się w willi komendanta (00:19:15).

²⁶ *Inheritance (Córka oprawcy)*, reż. James Moll, prod. USA, 2006. W filmie wykorzystano łącznie 47 zdjęć z obozu Plaszow, w tym 16 nieznanych z innych zasobów. Przedstawiają one: Ruth Kalder (Majolę) bawiącą się ze swoim pieskiem na tylnych schodach prowadzących do willi Pod Skałą (00:11:35), opalającą się na tarasie willi (00:36:07), opalającą się na tarasie willi z nieznaną kobietą (00:53:56 – to zdjęcie wykorzystane jest również w filmie *Schindler: The Real Story* – zob. przyp. 25), z nieznaną kobietą i Ralfem, psem Götha (00:48:36), z samym Ralfem (00:53:52), zdjęcie portretowe (00:49:19 – to zdjęcie wykorzystane jest również w filmie *Schindler: The Real Story*), psy Amona Götha (00:48:27; 00:48:30; 00:48:41), pieska Majoli (00:53:59), Amona Götha – tyłem, na tarasie willi (00:52:56), grającego w szachy z Rajmundem Titschem (00:54:02) oraz z dwiema nieznanymi osobami na tarasie willi pod Skałą (00:54:05 – dwa ostatnie zdjęcia wykorzystane są również w filmie *Schindler: The Real Story*), zdjęcie portretowe (1:00:24), nieznaną kobietę z koniem na terenie obozu (00:49:23), Götha, Majolę i nieznanego mężczyznę z koniem na terenie obozu (00:53:19).

²⁷ *Julius Madritsch. Sprawiedliwy wśród Narodów Świata*, reż. Piotr Szalasa, prod. Austria, Polska, 2018. W filmie wykorzystano łącznie 24 zdjęcia z KL Plaszow, w tym jedno nieznanne z innych zasobów. Przedstawia dostawę chleba do warsztatów Juliusa Madritscha w obozie, na zdjęciu widoczny jest również przedsiębiorca w otoczeniu więźniów (00:49:26).

²⁸ Strona: <http://www.mietek-pemper.de> korzysta z zasobów zarówno oficjalnych archiwów (YV, USHMM, archiwa niemieckie i austriackie), jak i prywatnych. Siedem z zamieszczonych fotografii nie jest znanych z pozostałych źródeł. Należą do nich cztery zdjęcia wykorzystane w filmach *Schindler: The Real Story* i *Inheritance* (zob. przyp. 25 i 26), przedstawiające: Amona Götha i dwie nieznanne osoby na tarasie willi (<http://www.mietek-pemper.de/wiki/Bild:Goeth.jpg>), Ruth Kalder i nieznaną kobietę opalającą się na tarasie willi (http://www.mietek-pemper.de/wiki/Bild:Irene_Kalder_mit_Freundin.jpg), Ruth Kalder z nieznaną kobietą i Ralfem, psem Götha (http://www.mietek-pemper.de/wiki/Bild:Kalder_und_Freundin.jpg) oraz zdjęcie portretowe komendanta (http://www.mietek-pemper.de/wiki/Bild:Ag_%2839%29.jpg). Trzy pozostałe nie są znane z żadnych innych zasobów: Oskar Schindler opalający się na tarasie willi (http://www.mietek-pemper.de/wiki/Bild:Schindler_bei_G%C3%B6th.jpg), kolejne portretowe zdjęcie Ruth Kalder w chustce na głowie (http://www.mietek-pemper.de/wiki/Bild:Ruth_Irene_Kalder.jpg) oraz fotografia Alberta Hujera, SS-mana z załogi obozu Plaszow (<http://www.mietek-pemper.de/wiki/Bild:Albert-Hujar.jpg>) – dostęp 22 kwietnia 2020.

²⁹ Zgodnie z zarejestrowaną przez autorkę 31 października 2016 r. relacją Ewy Bochenek, żony Władysława Ratha, więźnia obozu Plaszow, w ZAL/KL Plaszow więźniowie również posiadali aparaty i wykonywali fotografie. W zbiorach jej rodziny miało znajdować się zdjęcie siostry jej męża, Dory Rath, również więźniarki obozu, wykonane w czasie jej pobytu w obozie Plaszow. Dodatkowo na liście zawierającej zestawienie zawodów mężczyzn więźniów KL Plaszow z 10 grudnia 1944 r. znajdował się też Ziche Warschawski, opisany jako fotograf. Ustalenie, czy mógł on również być autorem zdjęć wykonanych na terenie KL Plaszow może stać się przedmiotem dalszych badań. Za: AŻIH, zespół 209, Obozy, KL Płaszów, sygn. 23, s. 13.

³⁰ Np. zdjęcie przedstawiające wymarsz więźniarek do pracy wykonane w kamieniołomie I występuje w trzech kopiach w zbiorach YV (sygn. 35504; 43776; 82279), podobnie fotografia komendanta na koniu (sygn. 72201; 81337; 81498), natomiast w kolekcji IPN fotografia przedstawiająca zachodni fragment placu apelowego wy-

Fotografia Rajmunda Titscha wykonana na tyłach willi zamieszkiwanej przez komendanta, autor fotografii nieznany (Ruth Kalder, Amon Göth?), 1943–1944; w zbiorach USHMM, sygn. 03388

z czasem muzea rozpoczęły współpracę i wymianę zasobów, dlatego obecnie (dzięki udzieleniu częściowej licencji), przeszukując archiwa jednej instytucji, można poznać również zbiory pozostałych dysponentów.

W XXI wieku na skutek digitalizacji oglądanie unikatowej pod względem liczby i spójności kolekcji fotografii z ZAL/KL Plaszow nie nastręcza problemów. Jest ona dostępna przez internet (YV, USHMM, GFH) lub można się z nią zapoznać, odwiedzając archiwa właścicieli (IPN, ŻIH).

Autor – śledztwo

Punktem wyjścia do poszukiwań mających ustalić autora fotografii wykonanych w latach 1943–1944 na terenie ZAL/KL Plaszow były informacje uzyskane od Ryszarda Kotarby, badacza historii niemieckiego obozu Plaszow³¹, oraz Jacka Nowakowskiego, wieloletniego pracownika USHMM³². Według tych dwóch źródeł, autorem części fotografii wykonanych w obozie był Rajmund Titsch, kierownik (dyrektor) firmy odzieżowej Juliusa Madritscha, będącego jedynym prywatnym przedsiębiorcą prowadzą-

stępuje w dwóch egzemplarzach (sygn. IPNKr-2-15-4-53; IPNKr-2-15-4-136), podobnie jak zdjęcie topograficzne wykonane w południowo-zachodniej części obozu (sygn. IPNKr-2-15-4-17; IPNKr-2-15-4-64). Przykładów tych, przede wszystkim w kolekcji YV, jest znacznie więcej.

³¹ Ryszard Kotarba jest autorem jedynej monografii obozu Plaszow (*Niemiecki obóz...*) oraz od 2016 r. należy do powołanego w Muzeum Krakowa zespołu scenariuszowego, który w 2017 r. opracował dokument będący podstawą modyfikacji projektu architektonicznego przyszłego upamiętnienia. Rozmowy prowadzone w zespole w latach 2016–2020 są źródłem wiedzy na temat autorstwa fotografii wykonanych w obozie w czasie jego istnienia. Z kolei USHMM podpisuje posiadany zasób 55 wojennych fotografii (z wyjątkiem jednej wykonanej w tym okresie, sygn. 2318) nazwiskiem Rajmunda Titscha. Źródłem wiedzy o autorze tych fotografii miał być

donator, Leopold Pfefferberg (Leopold Page), który przekazał kolekcję USHMM. Na autorstwo Titscha wskazuje też Ryszard Kotarba, a także David M. Crowe (*Oskar Schindler – prawdziwa historia*. Przeł. Zofia Łomnicka. Warszawa 2015, s. 219) oraz Thomas Keneally (*Schindler's Ark*. London 1982, pp. 249–251). Natomiast YV w broszurze poświęconej Madritschowi i Titschowi umieszczonej na stronie WWW nie porusza kwestii autorstwa fotografii, za: *Group 3. Julius Madritsch and Raimund Titsch* [online]. Yad Vashem. The International School for Holocaust Studies [dostęp 2 kwietnia 2020]. Dostępny w internecie: https://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/en/education/jewish_world/righteous-3.pdf.

³² Korespondencja autorki z Jackiem Nowakowskim prowadzona pomiędzy 15 sierpnia a 27 września 2018 r. oraz opisy fotografii na stronie internetowej instytucji.

³³ Kotarba Ryszard: *Niemiecki obóz...*, s. 112–113.

cym produkcję na terenie obozu³³. Pozostałe zdjęcia miał wykonać anonimowy członek załogi obozowej. Fotografie przypisywane Titschowi przedstawiają przede wszystkim więźniów i komendanta, a punktem odniesienia umożliwiającym takie sygnowanie jest zbiór USHMM, od momentu przekazania go instytucji sygnowany nazwiskiem Titscha, o czym szczegółowo w dalszej części tekstu. Z kolei zdjęcia topograficzne i portrety załogi, przypisywane nieznanemu funkcjonariuszowi, posiada w swoim zasobie przede wszystkim IPN. Kotarba argumentuje ten podział dodatkowo tym, że cywilny pracownik nie mógł mieć dostępu do niektórych uwiecznionych na zdjęciach obszarów obozu (m.in. wieża strażnicza, z której wykonywana była część ujęć topograficznych).

Rzecz jednak w tym, że po głębszej analizie 249 fotografii wykonanych na terenie ZAL/KL Płaszow to wyjaśnienie nie wydaje się wiarygodne, głównie z tego powodu, że zdjęć, które można przypisać Titschowi, jest w kolekcjach pozostałych instytucji znacznie więcej, niż liczy zbiór USHMM. Próba określenia autora zdjęć wykonanych w czasie funkcjonowania obozu prowadzona była przez autorkę wielotorowo. Po pierwsze – przez analizę fotografii i dążenie do wskazania ich dystynktywnych cech, umożliwiających przypisanie ich konkretnemu wykonawcy. Po drugie – na drodze kwerend i wywiadów, mających zrekonstruować moment przekazywania fotografii do zasobów instytucji i prywatnych właścicieli, którzy jako pierwsi (w okresie głównie powojennym, lecz nie tylko) byli ich dysponentami, oraz dotarcie do informacji związanych z ich obecnymi posiadaczami. Po trzecie – przez poszukiwanie informacji na temat powojennych losów tej części kolekcji, która przypisywana jest Rajmundowi Titschowi. Czwartą ścieżką była analiza powojennych (lata 1946–1947) publikacji Centralnej Żydowskiej Komisji

Historycznej zawierających również fotograficzny materiał dowodowy. Działania te przebiegały równolegle, uzupełniając się wzajemnie i ukazując sieć powiązań między założonymi polami badawczymi.

Hipoteza 1 – Rajmund Titsch

Rajmund Titsch (1897–1968) w lutym 1942 roku trafił z Wiednia do „stolicy” Generalnego Gubernatorstwa, gdzie pracował jako dyrektor (kierownik) w szwalni Juliusa Madritscha, również wiedeńczyka³⁴. Produkcja prowadzona na rzecz armii niemieckiej najpierw odbywała się w gettach (krakowskim, tarnowskim i bocheńskim), a następnie w ZAL/KL Płaszow³⁵. Rajmund Titsch był fotografem amatorem. Na przypisywanych mu zdjęciach widzimy przede wszystkim więźniów przy pracy. Na tych fotografiach więźniowie z reguły ujęci są w bliskim planie, widać ich twarze, postaci, grupową pracę w jednym z zakresów obozowego życia. Zdjęć przedstawiających więźniów jest 58 i zapisane są pod różnymi, czasem powtarzającymi się sygnaturami w zasobach wszystkich dotychczas wskazanych dysponentów, nie tylko USHMM³⁶.

Pócz więźniów Rajmund Titsch miał fotografować również Amona Götha. Komendant występuje na tych fotografiach w prywatnym otoczeniu – zarówno rozumianym topograficznie jako obszar wokół willi, którą zamieszkiwał (wraz z samym budynkiem), jak i personalnie, przez osoby w niej przebywające (Ruth Kalder, Urszula Koch, nieznanne kobiety i mężczyźni, dzieci). Na fotografiach występują także zwierzęta (konie, liczne psy). Zdjęć tych jest 57³⁷.

O powojennych losach fotografii przypisywanych Titschowi dowiadujemy się przede wszystkim dzięki Leopoldowi Pfefferbergowi³⁸, który w relacji złożonej w 1994

³⁴ Selerowicz Andrzej, Garscha Winfried R.: *Zwei Wiener SS-Männer in Krakau. Franz Grün, „rechte Hand” des Massenmörders Amon Göth, und Oswald Bouska, ein „Gerechter unter den Völkern”*. „Täter. Österreichische Akteure im Nationalsozialismus Jahrbuch” 2014 [online]. S. 64 [dostęp 26 marca 2020]. Dostępny w internecie: https://www.doew.at/cms/download/7muuc/jb2014_garscha_selerowicz-3.pdf.

³⁵ Za pomoc świadczoną żydowskim pracownikom, często ratującą życie, obaj wiedeńscy zostali odznaczeni przez Instytut Jad wa-Szem w 1964 r. medalem Sprawiedliwy wśród Narodów Świata.

³⁶ Załącznik 6 na końcu artykułu.

³⁷ 57 fotografii przedstawiających otoczenie Amona Götha: willa zamieszkiwana przez komendanta: IPN, sygn. IPNkr-2-15-4-7/YV, sygn. 60942/sygn. 81741/USHMM, sygn. 50695/GFH, sygn. 11929; IPN, sygn. IPNkr-2-15-4-30/YV, sygn. 62382; IPN, sygn. IPNkr-2-15-4-31; YV, sygn. 102651; sygn. 102654; Amon Göth – na koniu: YV, sygn. 72201/sygn. 81337/sygn. 81498; IPN, sygn. IPNkr-2-15-4-5/USHMM, sygn. 03373; na leżaku: YV, sygn. 102895/USHMM, sygn. 05285; YV, sygn. 102896/sygn. 82974; sygn. 8348/USHMM, sygn. 05284; YV, sygn. 34096; z bronią: YV, sygn. 102908/sygn. 83228, sygn. 83460/sygn. 83740/USHMM, sygn. 05276; przy posiłku: YV, sygn. 94982/

AŻIH, sygn. 44A0178; z dzieckiem: YV, sygn. 102901/AŻIH, sygn. 44A0179; z Urszulą Koch: YV, sygn. 102909/USHMM, sygn. 05286; Urszula Koch: AŻIH, sygn. 44A0192/sygn. 1514; sygn. 44A0193; Ruth Kalder – portretowe: AŻIH, sygn. 44A0181; sygn. 44A0182/GFH, sygn. 11912; YV, sygn. 102898; AŻIH, sygn. 44A0180; YV, sygn. 102899; sygn. 94934; z psem: YV, sygn. 102906/USHMM, sygn. 05287; psy: YV, sygn. 94970; USHMM, sygn. 05283; AŻIH, sygn. 44A0183; sygn. 44A0184; YV, sygn. 102902/sygn. 33284; sygn. 102903; sygn. 102904/sygn. 37493; sygn. 102905; sygn. 102907/USHMM, sygn. 05281; YV, sygn. 33402/AŻIH, sygn. 44A0186; AŻIH, sygn. 44A0185; Rajmund Titsch: USHMM, sygn. 3388 oraz 20 zdjęć z archiwum Moniki Hertwig.

³⁸ Leopold Pfefferberg (Poldek Page; 20 marca 1913, Kraków – 9 marca 2001, Beverly Hills) – więzień krakowskiego getta, obozu Płaszow, KL Gross-Rosen i jego podobozu Brännlitz, ocalony przez Oskara Schindlera. W 1950 r. wraz z poznaną w getcie żoną Ludmiłą zamieszkał w USA. Był bardzo mocno zaangażowany w ideę upowszechnienia wiedzy o pomocy, którą Oskar Schindler niósł krakowskiemu Żydom. Australijski pisarz Thomas Keneally w sklepie Pfefferberga w Beverly Hills poznał historię Schindlera, czego skutkiem była wydana w 1982 r. powieść *Schindler's Ark*, a następnie film Stevena Spielberga *Lista Schindlera* (1993).

roku dla USC Shoah Foundation Institute³⁹ przedstawił historię zdjęć wykonanych przez Rajmunda Titscha i swój udział w ich upublicznieniu. Zgodnie z przekazanymi przez Pfefferberga informacjami, w 1963 roku miał on spotkać się w Wiedniu z Titschem, aby przekonać go do przekazania mu wykonanych w ZAL/KL Płaszow zdjęć. Pfefferberg wiedział o fotografiach, ponieważ w czasie swojego pobytu w obozie miał widywać fotografującego Titscha. Według niego, zdjęcia powstawały w konspiracji przed władzami obozu i wykonywane były z ukrycia: przez okno, spoza załomów budynków, a strach Titscha przed ich upublicznieniem trwał również 20 lat po wojnie – tym razem z obawy przed tropiącą przeciwników nazizmu organizacją Odessa⁴⁰. Pfefferberg za zdjęcia zaoferował 500 dolarów, które Titsch mógłby przeznaczyć na leczenie ciężko chorej żony. Ostatecznie Titsch przekazał Pfefferbergowi trzy niewywołane klisze, które wspólnie nocą wydobyli z metalowej kasetki ukrytej w wiedeńskim parku⁴¹. Titsch postawił warunek, że pozostanie anonimowy jako autor zdjęć. Pfefferberg kil-

ka dni później poleciał do Izraela, wywołał 106 fotografii i przekazał je Jad wa-Szem. Pfefferbergowi zawdzięczamy powiązanie organizacji Odessa z powojenną historią fotografii wykonanych w ZAL/KL Płaszow. Mimo kontrowersji wśród badaczy związanych z faktem jej istnienia, prawdą jest, że z punktu widzenia zwolenników nazizmu Rajmund Titsch mógł mieć powód, aby się obawiać. W zachowanych na jego temat relacjach, które ostatecznie doprowadziły do odznaczenia go medalem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata, przedstawiany jest jako dobry, przyzwoity człowiek, który obowiązek pomocy bliźniemu rozumiał dosłownie⁴².

Historia pozyskania fotografii od Rajmunda Titscha w źródłach wtórych wobec relacji Pfefferberga ewoluje, ale – z drobnymi modyfikacjami – pozostaje wierna sensacyjno-dramatycznemu przekazowi pierwotnemu. Najpełniej rozwinięta jest w książce Thomasa Keneally'ego *Schindler's Ark*⁴³, a na informacje w niej zawarte powołują się później zarówno David M. Crowe⁴⁴, Johannes Sachslehner⁴⁵, Andrzej Selerowicz⁴⁶ oraz strona internetowa

³⁹ Relacja wideo Leopolda Pfefferberga (Poldka Page'a), złożona 6 grudnia 1994 r. dla USC Shoah Foundation Institute (2:17:46–2:22:18) – *Holocaust Survivor Leopold Page Testimony* [online]. YouTube, 12 maja 2009 [dostęp 29 czerwca 2020]. Dostępny w internecie: <https://www.youtube.com/watch?v=7bUpSin-HVs>.

⁴⁰ Zdania badaczy na temat istnienia organizacji Odessa (*Organisation der ehemaligen SS-Angehörigen* – Organizacja Byłych Członków SS) są podzielone, głównym zwolennikiem tej teorii był Szymon Wiesenthal. Jeśli jednak taka struktura wykształciła się, mogła być częścią szerszego procesu przetrwania nazistowskich zbrodniarzy wojennych do Ameryki Południowej. Po zakończeniu II wojny światowej w działania umożliwiające nazistom ucieczkę przed sprawiedliwością zaangażowani byli m.in. Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża, Kościół katolicki, alianckie i amerykańskie służby wywiadowcze oraz władze krajów dających azyl przestępcom – w Europie przede wszystkim frankistowska Hiszpania, w Ameryce Południowej głównie Argentyna i Boliwia. Przerzut niemieckich zbrodniarzy do miejsc, w których otrzymywali azyl, odbywał się najczęściej przez Austrię, następnie Włochy, z których trafiali do kraju docelowego. Sieć współpracy umożliwiająca przestępcom uniknięcie sprawiedliwości powstała w 1944 r., a czynnikiem, który spowodował utajnienie informacji na jej temat, stała się zimna wojna. Wpisanie Odessy w ten proces jest problematyczne, głównie z tego powodu, że celem istnienia sieci powiązań było ocalenie zbrodniarzy wojennych, a nie karanie osób, które sprzeciwiały się nazizmowi. Popularność teorii o istnieniu organizacji Odessa zawdzięczamy przede wszystkim powieści sensacyjnej Fredericka Forsytha *Akta Odessy*. Więcej na ten temat: Steinacher Gerald: *Zbiegli naziści. Jak hitlerowscy zbrodniarze uciekli przed sprawiedliwością*. Przekł. Maciej Antosiewicz. Wołowiec 2015; Hamerflak Kajetan: *Gerald Steinacher, Zbiegli naziści. Jak hitlerowscy zbrodniarze uciekli przed sprawiedliwością*, przekł. M. Antosiewicz, Wołowiec, Czarne, 2015, 463 s. „Pamięć i Sprawiedliwość” 2018, nr 32, s. 576–583; Smoleński Paweł: *Polecamy książki. Szlakiem zbiegłych nazistów*. „Gazeta Wyborcza” 2015, z 6 lipca [online]. [dostęp 28 czerwca 2020]. Dostępny w internecie: https://wyborcza.pl/alehistoria/1,121681,18298782,Polecamy_książki__Szlakiem_zbiegłych_nazistów.html; *Encyclopaedia Britannica*: Odessa German organization [online]. [dostęp 28 czerwca 2020]. Dostępny w internecie: <https://www.britannica.com/topic/Odessa-German-organization>; Bale Jeffrey M.: *The Darkest Sides of Politics. I: Postwar Fascism, Covert Operations, and Terrorism*. London 2017; Wiesenthal Szymon: *Prawo, nie zemsta. Wspomnienia*. Przekł. Andrzej Albrecht. Kraków 2010.

⁴¹ Jedyną sugestią dopuszczającą możliwość przechowywania negatywów (lub zdjęć) w złych warunkach (np. zakopanych) jest spostrzeżenie wyrażone przez Wojciecha Wilczyka, który poddał analizie zdigitalizowane skany wykonanych w ZAL/KL Płaszow fotografii i na tej podstawie określił, że kilka zdjęć nosi ślady albo przechowywania w złych warunkach, albo późnego wywołania. Korespondencja autorki z Wojciechem Wilczykiem, październik – grudzień 2018 r.

⁴² O stosunku Rajmunda Titscha do żydowskich więźniów obozu świadczą przytoczone relacje. Rina Birnhack: „Titsch miał taki kontakt osobisty. O każdego się pytał, pomagał. Jemu mamy dużo do zawdzięczenia. Że miał pod uwagę że ja nie miałam siły tyle pracować. Tak się patrzył, jak się mówi, przez ocznie, żebym ja nie musiała zrobić ten cały kontyngent. I zawsze patrzył, żebym ja miała ten chleb. On wiedział, że jesteśmy rodziną i chciał uratować rodzinę” (00:39:00–00:39:30); Margot Schezinger: „Rajmund Titsch był przyjacielem Madritscha. Pewnego razu powiedział do mnie: Frau Schlesinger warum sind Sie so schlecht aus? Dlaczego tak źle wyglądasz? Odpowiedziałam mu, że mam męża i teściową, jest nam bardzo ciężko. A on na to: zrób dla mnie listę. Mieliliśmy trochę pieniędzy. Płaciliśmy za jedzenie, a on kupował. Niby nic wielkiego, ale dla nas nawet kawałek chleba był niemal jak złoto” (00:39:32–00:39:57), za: Julius Madritsch. *Sprawiedliwy wśród Narodów Świata*, reż. Piotr Szalsza, prod. Austria, Polska 2018.

⁴³ Keneally Thomas: *Schindler's Ark*..., pp. 248–251.

⁴⁴ Crowe David M.: *Oskar Schindler*..., s. 219.

⁴⁵ Sachslehner Johannes: *Kat z Listy Schindlera. Zbrodnie Amona Leopolda Götha*. Przekł. Dariusz Salamon. Kraków 2010, s. 162–163.

⁴⁶ Korespondencja autorki z Andrzejem Selerowiczem z sierpnia 2018 r. oraz Selerowicz Andrzej: *Trudne wspomnienia*. Wiedeń 2012 [online]. [dostęp 25 marca 2020]. Dostępny w internecie: http://podgorze.pl/wp-content/uploads/2014/07/Trudne_wspomnienia.pdf.

8-A P. 1 Martin Gosch

VIENNA AUSTRIA, November 25, 1964 - digest of interrogation of MR. RAIMOND TITSCH. Mr. Titsch, for identification, was the assistant to JULIUS MADRITSCH, who owned the factory within the Plashow concentration camp. Mr. Madritsch is the man referred to in previous interrogations and interviews as the friend of Schindler to whom Schindler went in 1944, before the Brinnlitz camp was opened, in order to obtain from Madritsch his consent to join with Schindler in order to save many more thousands of lives of the prisoners in Plashow by merging their interests and setting up a large factory in Brinnlitz to replace the operation in the Emalia in Krakow, and it is to this man, Raimond Titsch, we are addressing our questions, with Paul Page acting as interpreter. Mr. Titsch has just signed a release and has received the sum of \$500 for the services and information which he will render to us and for the rights to use all of his story, like this material, etc. This amount of money has been approved by Leopold Page to be paid to Mr. Titsch out of the fund allotted for the Schindler Humanities Foundation. We will now begin the interrogation of Mr. Titsch question him about his first connection with Madritsch. As we now understand it, Mr. Madritsch was from a good Catholic family in Vienna. Vienna was also the home of Mr. Titsch. Titsch had a brother-in-law by the name of Heinz Byer. Mr. Byer had great influence with the Germans who were occupying Poland and good connections in the Army, and through these connections Byer was able to obtain a supervision, shall we call it, of a factory that was manufacturing materials for the German Army in Krakow. And through his connections he was able to help Madritsch obtain the same type of ~~XXXXXXXXXX~~ arrangement for himself in Krakow. It is a matter of record that Madritsch went to Krakow in approximately 1940 to attempt to obtain

Fragment maszynopisu rozmowy, którą Martin A. Gosch przeprowadził z Rajmundem Titschem podczas prac nad filmem *To the Last Hour: The Oskar Schindler Story*, 25 listopada 1964 r.; w zbiorach Vanderbilt University, sygn. Vanderbilt University Special Collections, Delbert Mann Papers, Box 70

⁴⁷ *Rozdział 10 – Ruth Kalder – przyjaciółka Götha* [online]. [dostęp 2 kwietnia 2020]. Dostępny w internecie: http://www.mietek-pemper.de/wiki/Rozdzia%C5%82_10_-_Ruth_Kalder_-_przyjaci%C3%B3%C5%82ka_G%C3%B6tha#Gracz.2C_kt.C3.B3ry_nie_potrafi_przegrywa.C4.87.

www.mietek-pemper.de⁴⁷. U Keneally'ego dopiero ciężka choroba serca skłoniła Titscha w 1963 roku do sprzedaży Pfefferbergowi za 500 dolarów posiadanych negatywów. Na Keneally'ego powołuje się Crowe, niemal dosłownie cytując przytoczone w *Schindler's Ark* informacje. Większą dokładnością wykazuje się Johannes Sachslehner. Według

niego, Titsch oprócz scen z życia więźniów fotografował w tajemnicy otoczenie komendanta. Fotograf miał w momencie zakończenia wojny posiadać trzy niewywołane rolki filmowe Agfa, które po wojnie trzymał w ukryciu, a następnie sprzedał Pfefferbergowi, który podarował je Jad wa-Szem, a Instytut wywołał z nich 101 fotografii. Dopiero w dalszej kolejności Pfefferberg miał udostępnić zdjęcia USHMM. Ten wariant historii powieła strona www.mietek-pemper.de. Sachslehner jako jedyny zauważa, że to Majola wielokrotnie mogła wcielać się w rolę fotografa – o czym w dalszej części artykułu.

Z kolei przebieg zdarzeń podawany przez Andrzeja Selerowicza zaskakuje chronologią. Titsch obawiał się wywoływać filmy w czasie wojny, zrobił to dopiero po jej zakończeniu, wtedy pokazał odbitki Pfefferbergowi. Nigdzie nieupublicznione zdjęcia przetrwały w ukryciu do roku 1990, do premiery filmu *Schindler: The Real Story*, wówczas zaprezentowane zostały po raz pierwszy. Następnie trafiły (kolejno) do YV i USHMM, potem zainspirowały Thomasa Keneally'ego, a następnie Stevena Spielberga⁴⁸. Ta wersja jednak nie może się obronić. Film w reżyserii Jona Blaira miał premierę w 1983 roku, Keneally wydał swoją książkę w 1982 roku, film *Lista Schindlera* trafił na ekrany jedenaście lat później, USHMM weszło w posiadanie swojego zbioru w 1994 roku, a YV zapewne pomiędzy okresem lat pięćdziesiątych – sześćdziesiątych XX wieku a rokiem 1994. Wszystkie warianty opowieści podkreślają sprawczą rolę Pfefferberga w ocaleniu fotografii ZAL/KL Plaszw, której szczegóły jednak należy poddać krytycznej analizie, kierując się informacjami zawartymi w kolejnym historycznym źródle.

W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku trwały prace nad powstaniem filmu *To the Last Hour: The Oskar Schindler Story*. Część materiałów zgromadzonych przy okazji tej ostatecznie niezrealizowanej produkcji znajduje się obecnie w zasobach Vanderbilt University. Wśród nich jest zapis rozmowy, którą producent filmu, Martin A. Gosch, przeprowadził z Rajmundem Titschem w 1964 roku w Wiedniu⁴⁹. Zgodnie z treścią zapisu, Gosch nabył od Titscha prawa do wykorzystania wszystkich przekazanych mu podczas spotkania informacji na rzecz planowanego filmu za kwotę 500 dolarów. Pieniądze zostały wypłacone z funduszu The Oscar Schindler Humanities Foundation⁵⁰, a wydatek ten zaaprobował Leopold Pfefferberg. Podczas spotkania Titsch przekazał Goschowi ponad 100 negatywów fotografii wykonanych w ZAL/KL Plaszw, które producent miał zwrócić autorowi po wykonaniu odbitek. Z wywiadu wiadomo, że zdjęcia przedstawiały więźniów i obozowe panoramy. W zapisie rozmowy znajduje się również informacja, że Titsch robił zdjęcia niejawnie, głównie z okna swojego biura. Wywiad jednak zawiera także informacje, że Titsch często naruszał obozowe przepisy zarówno w zakresie pomocy więźniom, jak i fotografowania. W artykule znajduje się opis kilkugodzinnych partii szachów, które Titsch regularnie rozgrywał z komendantem i które celowo przegrywał, w ten sposób zapewniając więźniom kilka godzin spokoju.

Wspólne dla relacji Pfefferberga i wywiadu przeprowadzonego przez Goscha są następujące informacje: Titsch jest autorem części (ponad 100) zrobionych w obozie zdjęć, wykonując je, obawiał się konsekwencji, po wojnie przechowywał je w formie negatywów i udostępnił fotografie dopiero w latach sześćdziesiątych XX wieku.

Część informacji przedstawionych w tej części artykułu budzi jednak wątpliwości: kto pierwszy (Pfefferberg czy Gosch) wszedł w posiadanie negatywów, zapłatą za co była kwota 500 dolarów, która z instytucji (USHMM czy YV) weszła jako pierwsza w posiadanie fotografii i wreszcie, czy rzeczywiście zdjęcia Titscha nie były wywołane wcześniej niż w latach sześćdziesiątych XX wieku. Główne poruszone tutaj wątki zostaną rozwinięte w dalszej części tekstu, wydaje się jednak, że bliższa rzeczywistości może być relacja Martina Goscha niż opowieść Leopolda Pfefferberga.

Hipoteza 2 – Ruth Kalder i Amon Göth

Spośród zdjęć wykonanych w czasie wojny w ZAL/KL Plaszw znajduje się również fotografia opisana jako autoportret Rajmunda Titscha⁵¹. Zamyślony człowiek w okularach przed willą komendanta, patrzący w prawo. Nie mamy jednak obecnie pewności, że zdjęcie to wykonał sobie osobiście jego bohater.

Kto więc mógł zrobić domniemany autoportret Titscha? Wydaje się, że spust migawki pociągała osoba, która robiła to nie pierwszy raz i do której przyzwyczajony był fotografowany model. Tropem do udzielenia odpowiedzi może być miejsce, w którym wykonano zdjęcie. Titsch w koszuli z krótkim rękawem, swobodnie rozpiętej pod szyją, siedzi na tyłach willi komendanta, w tle znajduje się narożnik budynku, fragment tarasu, na prawo, w głębi, widoczna jest ulica Wielicka. Na zdjęciu widzimy kogoś w rodzaju domownika, z kim komendant dzieli czas wolny i w którego obecności nie obowiązuje *dress code*. Ten sposób przedstawienia niewymuszonej, swobodnej codzienności otoczenia willi właściwy jest również dla fotografii przedstawiających samego komendanta, Ruth Kalder oraz ich gości⁵².

Dodatkowo opisane zdjęcie, na którym widzimy Rajmunda Titscha, nie jest jedyną przedstawiającą go fotografią. Kolejna (pochodząca najprawdopodobniej z zasobu Moniki Hertwig, o czym była mowa we wcześniejszej części tekstu) przedstawia Titscha grającego w szachy z Göthem.

⁴⁸ Selerowicz Andrzej: *Trudne wspomnienia...*

⁴⁹ Wywiad z Rajmundem Titschem przeprowadzony przez Martina A. Goscha 25 listopada 1964 r., na potrzeby filmu *To the Last Hour: The Oskar Schindler Story*, Vanderbilt University Special Collections, Delbert Mann Papers, Box 70.

⁵⁰ The Oscar Schindler Humanities Foundation [online]. [dostęp 3 lipca 2020]. Dostępny w internecie: <https://projects.propublica.org/nonprofits/organizations/953854157>; <https://www.charitynavigator.org/index.cfm?bay=search.profile&ein=953854157>.

⁵¹ USHMM, sygn. 3388.

⁵² Zob. przyp. 12.

Amon Göth i stenotypistka Urszula Koch na tyłach willi komendanta, autor fotografii nieznan (Ruth Kalder?), 1943–1944; w zbiorach USHMM, sygn. 05286

Szachiści siedzą naprzeciwko siebie, pochyleni nad stolikiem ustawionym również na tarasie willi. Pomiędzy nimi, w głębi, znajduje się czytający chłopiec⁵³.

Z przedstawionej analizy wynika kilka wniosków. Po pierwsze – fotografem wykonującym zdjęcia w otoczeniu komendanta nie zawsze był Titsch. Po drugie – autorem części zrobionych tam zdjęć był raczej ktoś, kto był dopuszczony do bez mała sypialnianej codzienności Götha. Sesji w willi było wiele, na co dowodem jest różny strój ich bohaterów i zmieniający się zestaw modeli. Niektóre ze zrobionych tam zdjęć mają wyjątkowo domowy, wręcz intymny charakter (komendant w swobodnym stroju, skarpetach, szortach, rozespany, uchwycona w trakcie snu Majola) lub bardzo doraźny, są to fotografie wykonywane bez okazji i bez pozowania (bawiące się psy, ujęcia postaci od tyłu).

Kolejna z hipotez jest więc następująca: najbardziej intymne fotografie wykonane w otoczeniu komendanta zrobił

ktoś, kto przebywał tam stale i bez obawy o swe życie mógł fotografować każdy aspekt życia Götha. A takie osoby były dwie: Ruth Kalder i sam Amon Göth.

Podsumowując ten wątek, można założyć, że część fotografii w otoczeniu willi mógł wykonać Titsch, ale wydaje się mało prawdopodobne, aby był autorem zdjęć, na których Amon Göth i Ruth Kalder występują w sytuacjach bardzo prywatnych. Wstydliwą i niepozowaną codzienność zazwyczaj fotografują sami domownicy. Jest to uniwersalna zasada, która wydaje się logicznym wyjaśnieniem, możliwym do zastosowania i w tej sytuacji. Dodatkowo autorstwo Ruth Kalder potwierdzają trzy fotografie⁵⁴, na których cień głowy fotografa z dużą ilością włosów, pasujący do wizerunku Majoli utrwalonego podczas sesji fotograficznych odbywających się w tym samym okresie, towarzyszy Amonowi Göthowi odpoczywającemu na leżaku na tarasie swojej willi⁵⁵. I – co ważne – jest to jedyny przypadek, w którym z całkowitą pewnością możemy sygnować zdjęcia wykonane w obozie, a ich autorką jest Ruth Kalder.

Jeśli chodzi o przypuszczenie, że Amon Göth również mógł być autorem zdjęć wykonanych w szerzej rozumianym otoczeniu willi, to pewną poszlaką jest fakt, że siedem fotografii w zasobach YV⁵⁶ jest opisanych na rewersie w następujący sposób: *Fotografert von Lagerkommandanten Goeth*. Na zdjęciach sygnowanych w ten sposób znajdują się widoki wieży strażniczej z lecącym w jej tle samolotem, więźniarek idących do pracy, więźniów pchających wagonik, sfotografowanych zza narożnika willi, Majoli we wnę-

⁵³ Zob. przyp. 25 i 26.

⁵⁴ YV, sygn. 102896; sygn. 83488 (i to samo zdjęcie w zbiorze USHMM, sygn. 761437); YV, sygn. 34096.

⁵⁵ Na cień wskazujący na autorstwo Ruth Kalder zwrócił uwagę Wojciech Wilczyk. Korespondencja autorki z Wilczykiem, październik – grudzień 2018 r. Wspomina o tym również Sachselner Johannes: *Kat z Listy...*, s. 162.

⁵⁶ YV, sygn. 102544; 102546; 102653; 102654; 102898; 102899; 94934.

trzu obozu w stroju do jazdy konnej i siedzącej na trawie, wreszcie pozującej z psami na schodach na tyłach willi. Te fotografie (na podstawie informacji pochodzących od Pfefferberga, Kotarby i USHMM) zwykle się uważa za wykonane przez Titscha. Zacytowany opis może jednak być poszlaką podważającą to założenie. Należy zatem również przyjąć możliwość, że część zdjęć powstałych w ZAL/KL Płaszow mogli zrobić komendant obozu i jego kochanka.

Hipoteza 3 – nieznaną członka załogi

Jednym z tropów (wskazywanym przede wszystkim przez Kotarbę) jest przypisanie części zdjęć obozu przedstawiających jego topografię i funkcjonariuszy jednemu z członków załogi. Za tym, że te fotografie mógł wykonać ktoś inny niż Titsch, przemawiają następujące przesłanki: odmienny styl fotografowania (szerokie plany), oficjalnie trudno dostępny dla Titscha punkt, z którego część zdjęć była wykonywana (wieża strażnicza, jednak należy pamiętać, że w zapisie rozmowy z Titschem, znajdującym się w archiwum Vanderbilt University, o którym mowa we wcześniejszej części artykułu, znajduje się informacja o topograficznych zdjęciach również wykonywanych przez wiedeńczyka, o łamaniu przez niego obowiązujących w obozie przepisów) oraz uwiecznione osoby (funkcjonariusze obozu, SS-mani i wachmani, prywatne sceny z ich udziałem)⁵⁷.

Fotografie topograficzne były wykonywane w szerokich planach i pokazują przestrzenne założenie obozu, w tej grupie zdjęć brak wyraźnych postaci ludzkich, bohaterami są obozowe wzniesienia, budynki, drogi, wieże strażnicze. Te zdjęcia różnią się od ujęć przypisywanych wiedeńczykowi. Jednak zdjęcia portretowe funkcjonariuszy są podobne w stylu do fotografii przedstawiających więźniów, których autorem z dużym prawdopodobieństwem mógł być Titsch: średni plan, widoczne tło, wrażenie bliskości pomiędzy modelem i fotografem. Tym samym należy rozważyć dwie możliwości: ich autorem mógł być zarówno nieznaną członka załogi obozu, jak i Titsch. Za tym ostatnim przemawiać może to, że członkowie załogi zapewne znali go doskonale, był

człowiekiem kojarzonym z komendantem, grywał z nim w szachy – mógł być traktowany jako ktoś z ich grona. Z kolei argumentem na rzecz autorstwa funkcjonariusza może być najprostsze wyjaśnienie: fotografował swoich kolegów.

Kategoryczne wykluczenie Titscha jako autora zdjęć topograficznych i funkcjonariuszy nie jest więc możliwe, lecz, rozważając opcję, że potencjalnym autorem zdjęć z ZAL/KL Płaszow mógł być członek obozowej załogi, należy postawić konkretne pytania. Kim mógł być robiący zdjęcia funkcjonariusz obozu? Czy był SS-manem czy wachmanem? Które (i ile zdjęć) mógł wykonać?

W ponad 300 powojennych relacjach⁵⁸ złożonych przez byłych więźniów ZAL/KL Płaszow udało się odnaleźć zaledwie dwie informacje dotyczące fotografowania. W datowanym na 15 sierpnia 1946 roku zeznaniu Adolfa Wolfganga dotyczącym aresztowania SS-mana Biegła⁵⁹ wśród przedmiotów znajdujących się w posiadaniu Niemca Wolfgang wymienia album „(...) w którym były zdjęcia Goetha, Schenera, Hassego, Biegła i jeszcze innych oficerów SS”⁶⁰. Z kolei nieznaną z imienia Lewinger w 1945 roku opisuje wachmana (współpracującego z obozowym ruchem oporu), który miał podczas służby pełnionej na wieżach strażniczych fotografować KL Płaszow, a następnie przekazywać wykonane zdjęcia poza obóz⁶¹. Pierwsza relacja odsyła do zupełnie innego zasobu niż fotografie będące przedmiotem niniejszego opracowania. Zapewne chodzi o zdjęcia portretowe wysokich rangą funkcjonariuszy SS, które były robione w atelier fotograficznym mieszczącym się w Krakowie. Druga z kolei tworzy poszlakę wskazującą na wachmana jako potencjalnego współautora fotografii. Nie ma jednak dostępu do innych źródeł, które mogłyby uwiarygodnić tę informację.

W AŻIH wśród zachowanych szkiców – sylwetek wybranych funkcjonariuszy obozowych – jeden z nich, SS-Oberscharführer Albert Hujer⁶², jest charakteryzowany w następujący sposób: „H. był zdaje się praktykantem w drogerii i udawał inteligenta. Dobrze fotografuje” [wyróżnienie autora wpisu]⁶³. Autor tego wpisu (być może był nim kronikarz KL Płaszow, Jakub Stendig, a może anonimowa dzisiaj osoba, zbierająca materiały porządkujące historię obozu na

⁵⁷ Zob. przyp. 16 i 17 oraz załącznik 7 na końcu artykułu.

⁵⁸ AŻIH, zbiór 301.

⁵⁹ Karl Heinz Bigell (Biegell) – członek załogi KL Płaszow, SS-Obersturmführer. Był dyrektorem w zakładach Madritscha na terenie krakowskiego getta, brał udział w likwidacji getta w Tarnowie, pełnił służbę w obozie w Szepienicach. W KL Płaszow został kierownikiem warsztatów. Zapamiętany przez więźniów jako sadysta i morderca, był blisko otoczenia komendanta. Po wojnie zamieszkał w Berlinie Zachodnim, gdzie Prokuratura Generalna w Berlinie po prowadzonym przeciwko niemu śledztwie skazała go w 1973 r. na dożywotnie więzienie, za: Kotarba Ryszard: *Niemiecki obóz...*, s. 127, 137, 158; i dem: „Funkcjonariusze ścigani i sądzeni po wojnie”. Kraków 2017, mps w Archiwum MK.

⁶⁰ AŻIH, sygn. 301/1933.

⁶¹ Ibidem, sygn. 301/595.

⁶² Albert Hujer (ur. 1915), SS-Oberscharführer, do 15 grudnia 1942 r. służył w SS-T-Stuba KL Sachsenhausen, następnie w Stabskompanie der Waffen-SS Wyższego Dowódcy SS i Policji w Krakowie. W latach 1942–1944 w ZAL/KL Płaszow; brał udział w likwidacji getta w Krakowie, wykonywał egzekucje na terenie płaszowskiego obozu. Od jego nazwiska miejsce egzekucji na terenie dawnego szańca więźniowie nazwali Hujową Górka (H-górka). Hujer był okresowo także szefem podobozów KL Płaszow funkcjonujących przy fabryce Oskara Schindlera i Fabryce Kabli. W wielu relacjach, także w relacji Jakuba Stendiga, wymieniany jest zamiennie pod nazwiskiem Hujar, za: Stendig Jakub: *Płaszów. Ostatnia stacja krakowskiego żydostwa*. Przyg, do druku Monika Bednarek. Kraków 2020, s. 131.

⁶³ AŻIH, sygn. 303/XX/550, Kraków, WZKH, Płaszów: wykazy i charakterystyka hitlerowskiej załogi obozu; notatki o obozie, mps, s. 3.

Członkowie załogi obozu podczas spotkania towarzyskiego odbywającego się w jednym z obozowych budynków (prawdopodobnie *Wachkaserne*), autor fotografii nieznaną (wachman?), 1943–1944; w zbiorach IPN, sygn. IPNKR-2-15-4-129

zlecenie Stendiga⁶⁴), kreśląc te słowa, musiał opierać się na jedynej logicznej przesłance – widział wywołane fotografie autorstwa Alberta Hujera. Osobną rzeczą wciąż jednak pozostaje pytanie, czy tymi fotografiami była część zachowanych zdjęć KL Płaszów, czy zupełnie inne ujęcia, które jednak mogły wskazywać na umiejętności Hujera w tym zakresie. Jeśli jednak okazałoby się kiedyś, że to właśnie ten funkcjonariusz pociągał za spust migawki w ZAL/KL Płaszów, to byłby to jeden z bardziej nieprawdopodobnych scenariuszy, chichot historii. Albert Hujer zapisał się w dziejach obozu w sposób wyjątkowy i – zapewne – nieusuwalny. Od jego nazwiska nazwane zostało miejsce masowych egzekucji – Hujowa Górką. Wydaje się jednak mniej prawdopodobne (choć nie niemożliwe), że Hujer wykonywał zdjęcia więźniów, niż to, że fotografował załogę i teren obozu.

Dodatkowo z jeszcze jednego powodu Hujer nie mógł być autorem wszystkich portretów członków załogi. W zasobie zdjęć znajduje się również zrobiona w bliskim planie fotografia portretowa tego funkcjonariusza, która nie

może być autoportretem⁶⁵. Dlatego mamy do czynienia z kolejną hipotezą: zdjęcia załogi mogło wykonywać również dobrze dwóch umundurowanych autorów. Najbardziej prawdopodobne wydaje się, że topograficzne zdjęcia mógł robić albo Hujer, albo wachman (być może ten wspomniany w relacji Lewingera), a portrety załogi ktoś inny z grupy funkcjonariuszy obozowych. Dodatkową komplikacją są zdjęcia wachmanów wykonywane w ich czasie wolnym (spotkanie przy alkoholu, w towarzystwie kobiet i harmonisty). Zdjęć tych nie robił zapewne SS-man, ale raczej wachman⁶⁶. Być może również ten sam, który według zeznania więźnia fotografował cały KL Płaszów. Ostatecznie możemy mieć do czynienia nie z jednym, ale nawet z kilkoma członkami załogi ZAL/KL Płaszów, którzy robili zdjęcia w obozie. Rozstrzygnięcie tej hipotezy jest również kwestią przyszłych badań.

Dodatkowo argumentem na rzecz autorstwa nieznanego funkcjonariusza jest podobny charakter tych zdjęć do obrazów związanych z historią innych obozów⁶⁷. Na jednej

⁶⁴ Ibidem, zapis na teczce: „Być może niektóre notatki są autorstwa Jakuba Stendiga do przygotowywanej przez niego monografii o Płaszowie”.

⁶⁵ Zob. przyp. 28.

⁶⁶ IPN, sygn. IPNKR-2-15-4-128; IPNKR-2-15-4-129; IPNKR-2-15-4-130; IPNKR-2-15-4-131; IPNKR-2-15-14-14. Spostrzeżenie Ryszarda Kotarby wyrażone w rozmowie telefonicznej z autorką 10 kwietnia 2020 r.

⁶⁷ Najistotniejsze wydają się zbiory zdjęć z albumu Lilii Jacob

dokumentujące bezpośrednio ostatni etap eksterminacji w KL Auschwitz-Birkenau (wł. Jad wa-Szem), album Karla-Friedricha Höckera pokazujący codzienność i wypoczynek funkcjonariuszy KL Auschwitz (wł. USHMM), album Kurta Franza *Schöne Zeiten*, będący pamiątką z czasu służby jego właściciela w obozie zagłady w Treblince (wł. Jad wa-Szem) oraz fotografie pokazujące codzienność funkcjonariuszy obozów zagłady w Sobiborze (*Fotos aus Sobibor. Die Niemann-Sammlung zu Holocaust und Nationalsozialismus*. Berlin 2020).

SS-mani z załogi KL Plaszow w okolicy obozowego miejsca egzekucji, autor fotografii nieznan (członek załogi?), 1944; w zbiorach IPN, sygn. IPNKr-2-15-4-124

z zachowanych fotografii⁶⁸ z KL Plaszow czterech SS-manów w bezpośrednim sąsiedztwie obozowego miejsca egzekucji zbiera kwiaty. Żołnierze są w mundurach, ale stopień odprężenia pokazuje, że służba zapewne nie jest dotkliwa, a może już na dzisiaj dobiegła końca. Podobieństwo do albumu Karla-Friedricha Höckera (KL Auschwitz) czy Kurta Franza (Treblinka) jest uderzające.

Profil fotografa

Na postawie opisanych w poprzedniej części tekstu przesłanek można próbować stworzyć profil autora zdjęć, co może okazać się pomocne w celach badawczych. W obozie nie miał tylu obowiązków, by zajmowały cały jego czas, często się nudził, chodził po całym terenie, wielokrotnie powtarzał pozornie te same ujęcia, jego widok nie był niczym dziwnym zarówno dla więźniów, jak i dla załogi (SS-manów oraz wachmanów), był również blisko komendanta – prawdopodobnie miał dostęp do jego bardzo dosłownie rozumianej codzienności oraz miał wynikające z tej bliskości przywileje, zapewne posiadał własny aparat, choć mógł go również wypożyczać, aparatem tym mogła być popularna wówczas, niezbyt droga, małoobrazkowa Leica (36 lub 24 klatki w rolce filmu)⁶⁹. Autor nie był zawodowym fotografem, zapewne robił zdjęcia amatorsko. Jednak, wnioskując z zachowanych 249 obrazów, fotografem nie mogła być jedna osoba, ponieważ na zdjęciach przynajmniej raz lub kilkakrotnie występują ci, którym przypisuje się autorstwo: Rajmund Titsch, Amon Göth, Ruth Kalder (Majola), Al-

bert Hujer. Z przesłanki o tym, w jaki sposób więźniowie patrzą na fotografa (bez lęku, czasem z uśmiechem), wynika również wniosek, który wyklucza Götha i funkcjonariusza(y) jako autorów zdjęć ofiar. Te fotografie mogli zrobić Titsch i Majola, ze wskazaniem na wiedzieńczyka.

Komu jednak przyporządkować zdjęcia topograficzne i załogi? Titschowi, Hujerowi czy nieznanemu funkcjonariuszowi lub wachmanowi? W celu weryfikacji próbowano posłużyć się jeszcze jedną metodą, tym razem profilując autora geograficznie. Jednak założenie, że pomocne będzie przypisanie swoistych „rewirów” fotografiom, nie rozwiązało wszystkich wątpliwości. Obszar zakładanej działalności Titscha to wschodnia, warsztatowa część obozu, gdzie mieściły się baraki Juliusa Madritscha, po bramę główną przy ulicy Jerozolimskiej. Funkcjonariusz natomiast poruszał się głównie w zachodnim sektorze Plaszowa, od Szarego Domu przez miejsca niedostępne dla cywili: część więźniarską aż po położone w północno-wschodniej części obozu kolejne miejsce egzekucji (Cipowy Dołek). Część wspólna dla obu to odcinek od Szarego Domu, wzdłuż koszar załogi, hali przedpogrzebowej, komendantury, po bramę główną. Ich ścieżki rozwidlają się w okolicy Szarego Domu. Jedynym powodem, by odrzucić hipotezę, że Titsch nie mógł mieć dostępu do części obozu zastrzeżonej dla załogi jest

⁶⁸ IPN, sygn. IPNKr-2-15-4-124.

⁶⁹ Informacja uzyskana od Wojciecha Wilczyka, korespondencja z kwietnia 2020 r.

rygorystyczne trzymanie się przepisów, co – jak wskazano w poprzedniej części tekstu – niekoniecznie musiało mieć miejsce.

Podsumowując dotychczasowe rozważania, można obecnie wnioskować, że potencjalnych fotografów mogło być przynajmniej pięcioro: Rajmund Titsch, przynajmniej dwaj nieznanani funkcjonariusze (których można szukać wśród wachmanów lub SS-manów, jednym z nich mógł być Albert Hujer) oraz Ruth Kalder i Amon Göth.

Album

Julius Madritsch obchodził rocznicę urodzin 3 sierpnia 1943 roku w Krakowie. Z tej okazji otrzymał od swoich współpracowników album zawierający zdjęcia autorstwa Rajmunda Titscha⁷⁰. Fotografie te zapewne zostały wykonane w jego krakowskich warsztatach krawieckich⁷¹. Jednak istnieje możliwość, że część tych zdjęć powstawała już na terenie ZAL Plaszow, ponieważ od momentu likwidacji krakowskiego getta (13 marca 1943 roku) do czasu, gdy firma konfekcyjna Madritscha została przeniesiona na teren obozu, co nastąpiło 15 sierpnia 1943 roku, robotnicy jego szwalni byli skoszarowani w obozie i tylko dochodzili do pracy na Rynek Podgórski 3⁷². Titsch, dokumentując codzienność szwalni, mógł również utrwalić początek jej związków z obozem. Jedyną metodą, by uzyskać tę wiedzę, jest zapoznanie się z zawartością albumu. Właścicielem albumu jest syn Juliusa, Gerhard Madritsch⁷³, a obecnym użytkownikiem – Österreichisch-Israelische Gesellschaft. Niestety, wielokrotne próby skontaktowania się z aktualnym dysponentem nie przyniosły żadnego rezultatu. Autorka ma jednak nadzieję, że uda jej się w przyszłości zbadać to źródło⁷⁴.

Muzeum Holokaustu w Waszyngtonie

Powstanie USHMM w 1993 roku⁷⁵ poprzedziło gromadzenie kolekcji, która umożliwiła zarówno skonstruowanie ekspozycji, jak i zapoczątkowała zbiór instytucji. Jedną z osób odpowiedzialnych za to działanie był Jacek

Nowakowski⁷⁶. Z informacji uzyskanych od niego wynika, że zbiór fotografii wykonanych w czasie wojny w ZAL/KL Plaszow przekazał w 1994 roku muzeum Leopold Pfefferberg. Te zdjęcia są częścią liczącego 81 fotograficznych odbitek zbioru, na który składają się 57 zdjęć wykonanych w obozie⁷⁷, 16 fotografii Oskara Schindlera, cztery Leopolda Pfefferberga (w okresie okupacji i zaraz potem), a cztery to zdjęcia z obozu w Brünnlitz.

Zdjęcia z ZAL/KL Plaszow donator przypisał Rajmundowi Titschowi. Według informacji uzyskanych podczas przekazywania zdjęć do USHMM, Pfefferberg spotkał Titscha w Wiedniu pod koniec lat pięćdziesiątych XX wieku. Fotograf poinformował go, że posiada używany w obozie aparat fotograficzny z jeszcze niewywołanymi filmami. Pfefferberg kupił je od Titscha, a po powrocie do USA filmy wywołał i podarował odbitki USHMM. Jacek Nowakowski nie wiedział, gdzie obecnie znajdują się negatywy, podejrzewał jednak, że mogą być nadal w posiadaniu rodziny Leopolda Pfefferberga⁷⁸.

Historia ta została skonfrontowana, o czym napisano we wcześniejszej części artykułu, z relacją Leopolda Pfefferberga złożoną dla USC Shoah Foundation (1994) i jej różnymi wariantami przedstawianymi przez Thomasa Keneally'ego w powieści *Schindler's Ark* (1982), Davida Crowe'a w książce *Oskar Schindler. Prawdziwa historia* (2004), Johannesesa Sachslehnera w *Kacie z Listy Schindlera* (2008), Andrzeja Selerowicza w tekście *Trudne wspomnienia* (2012) oraz przez stronę www.mietek-pemper.de. Informacje zawarte w tych zasobach weryfikuje częściowo zapis rozmowy z Rajmundem Titschem, przeprowadzonej przez Martina A. Goscha podczas przygotowań do realizacji filmu *To the Last Hour: The Oskar Schindler Story* (1964).

Mimo rozbieżności wynikających z porównania przytoczonych źródeł pewne jest, że to Leopold Pfefferberg jest najważniejszą osobą związaną z częścią kolekcji zdjęć wykonanych przez Rajmunda Titscha w ZAL/KL Plaszow. Dlatego podstawowe jest wciąż pytanie, ile było prawdy w jego opowieści? Być może próba wyjaśnienia kryje się w słowach Ryszarda Horowitza: „Znałem Poldka niemal od urodzenia, bo był przyjacielem rodziców jeszcze z wojennych czasów

⁷⁰ Informacje dotyczące albumu pochodzą z korespondencji prowadzonej przez autorkę z Andrzejem Selerowiczem w latach 2018 i 2019. Wspomina o nim również Ryszard Kotarba (Kotarba Ryszard: *Niemiecki obóz...*, s. 113), a w zasobach Jad wa-Szem znajduje się fotografia wykonana najprawdopodobniej w dniu wręczenia albumu (sygn. M.31.2/21_3), na której prócz Madritscha i Titscha widać jeszcze trzy nieznanne osoby (dwie kobiety i mężczyznę). Na kolanach Madritscha leży otwarty album.

⁷¹ W zasobie archiwalnym YV znajdują się fotografie przekazane przez Romana Zbroję, pracującego w czasie wojny dla Madritscha, wykonane w krakowskich warsztatach Madritscha, których autorem, z ogromnym prawdopodobieństwem, był Rajmund Titsch. Kolekcja: M.31.2/2437.

⁷² Kotarba Ryszard: *Niemiecki obóz...*, s. 14, 112.

⁷³ Korespondencja autorki z Andrzejem Selerowiczem.

⁷⁴ Österreichisch-Israelische Gesellschaft nie odpowiedział na wielokrotne próby uzyskania informacji, podejmowane przez autorkę za-

równo drogą mailową, jak i telefoniczną w latach 2018–2019. Jednak kwerenda wykazała, że potencjalnym źródłem o albumie może być również Österreichische Freunde von Yad Vashem oraz Instytut Polski w Wiedniu.

⁷⁵ Za: *About the Museum. A living memorial to the Holocaust* [online]. United States Holocaust Memorial Museum [dostęp 2 kwietnia 2020]. Dostępny w internecie: <https://www.ushmm.org/information/about-the-museum>. Obecnie w zasobach USHMM znajduje się 55 wykonanych w czasie wojny zdjęć, za: załącznik 3 na końcu artykułu.

⁷⁶ Korespondencja autorki z Jackiem Nowakowskim.

⁷⁷ Obecnie w zasobie USHMM znajduje się 55 zdjęć wykonanych w czasie wojny w obozie Plaszow.

⁷⁸ Jest prawdopodobne, ponieważ wśród udostępniających materiały archiwalne do filmu *Inheritance* (zob. przyp. 26) znajdowała się również Ludmiła Page (Pfefferberg), wdowa po Leopoldzie Pfefferbergu.

i w Ameryce odwiedzałem go i jego żonę Milę zawsze, gdy byłem w Kalifornii. Trudno go było nie lubić, niezmiernie sympatyczny facet – ale przy tym ekscentryk i osoba o nadmiernie wybujałej wyobraźni (...). Poldek był fantastą”⁷⁹.

Wciąż jednak otwarte pozostają pytania wiążące się z zasobem zdjęć wykonanych w ZAL/KL Płaszow w kolekcji USHMM. Ile rolek z niewywołanymi filmami miał przy sobie po wojnie Titsch – jedną czy trzy? Następnie, ile ostatecznie zdjęć mogło zostać z nich wywołanych? I kiedy nastąpiły te wydarzenia? Pod koniec lat pięćdziesiątych XX wieku czy kilkanaście lat później? Jeśli bowiem już od końca lat pięćdziesiątych (lub sześćdziesiątych) XX wieku Pfefferberg był posiadaczem 57 (lub może jednak 101 lub 106) negatywów, to co działo się z tym zasobem przez ponad 40 (lub 30) lat, w każdym razie do chwili przekazania odbitek do USHMM? Jaki sposobem te same zdjęcia znalazły się w kolekcjach YV? Być może jednak pierwszym odbiorcą zbioru było YV (jak zeznaje Pfefferberg w relacji dla Shoah Foundation). Gdyby jednak spojrzeć szerzej na rozproszenie tego zasobu, to również nie wiemy, jaką drogą część tych odbitek trafiła do GFH. Czy również zostały podarowane przez tego samego donatora, a obie obdarowane instytucje nie uwzględniły tego faktu w opisie swoich zbiorów? Czy też zdjęcia zostały jednak wywołane jeszcze w trakcie wojny i trafiły do tych dwóch miejsc innymi niż przez Leopolda Pfefferberga drogami? A sam Pfefferberg mógł pozyskać zdjęcia, choćby będąc zaangażowanym w produkcję filmu *To the Last Hour: The Oskar Schindler Story* lub z zupełnie innego źródła, nawet bez udziału Titscha. A jego relacja złożona w 1994 roku dla USC Shoah Foundation być może służyć miała ostatecznie legitymizowaniu jego roli w procesie upubliczniania zdjęć.

Podsumowując, wydaje się, że Leopold Pfefferberg, przekazując USHMM 57 fotografii wykonanych w obozie, podzielił się z muzeum zaledwie częścią zdjęć, których autorem, według jego relacji, był Rajmund Titsch. Czy miał on wówczas wciąż w swoim posiadaniu pozostałą część tego zbioru, czy też nie – to osobne pytanie, na które (jak podejrzewa autorka) z upływem lat będzie coraz trudniej uzyskać odpowiedź.

Jad wa-Szem

Jeśli zaś chodzi o domniemany zestaw 101 (lub 106) zdjęć, które jakoby Pfefferberg miał przekazać YV we wczesnych latach sześćdziesiątych XX wieku, to albo jest to informacja nieprawdziwa, albo YV straciło przez lata tę część swojej kolekcji. Instytut Pamięci Męczenników i Bohaterów Holokaustu Jad wa-Szem został założony w 1953 roku. Obecnie w jego zbiorach znajduje się ponad pół miliona fotografii, z czego 93 wykonano w czasie wojny w ZAL/KL Płaszow. Zdjęcia te stanowią własność instytucji i nie zostały jej udostępnione na drodze późniejszych umów. Kiedy i w jaki sposób ten zbiór, którego zasób w większości pokrywa się z fotografiami znajdującymi się w kolekcji USHMM, trafił do Izraela?

Spśród 93 zdjęć wykonanych na terenie obozu w czasie II wojny światowej zaledwie siedem razy Leopold Pfefferberg wskazany jest jako darczyńca. Fotografie opisane jako przekazane do YV przez Pfefferberga przedstawiają: troje

członków załogi⁸⁰, psy komendanta⁸¹, komendanta na leżaku⁸², grupę więźniarek w kamieniołomie⁸³, uprzątnięcie terenu wokół wysadzonej w powietrze hali przedpogrzebowej⁸⁴ i powojenny widok terenu obozu⁸⁵. Pięć pierwszych zdjęć zostało przekazanych 14 maja 1972 roku, a dwa ostatnie – 4 października 1974 roku. Zaledwie jedno z nich, przedstawiające więźniarki w kamieniołomie, występuje również w kolekcji podarowanej USHMM przez Pfefferberga⁸⁶.

Po porównaniu zdjęć wykonanych w obozie w latach 1943–1944 w zasobach obu instytucji okazuje się, że YV i USHMM posiadają 44 identyczne zdjęcia, a 49 z kolekcji YV jest różnych od 11 fotografii z zasobu USHMM. Jeśli zsumujemy te trzy liczby, otrzymamy wynik 104 – bardzo bliski spekulowanym 101 (lub 106) fotografiom, które Pfefferberg miał otrzymać po wojnie od Titscha. Oczywiście, ta zbieżność może być przypadkowa, ale jeśli nie, to możliwy jest kolejny scenariusz, bazujący na kilku prawdopodobnych poszlakach. Mianowicie taki, że Leopold Pfefferberg otrzymał od Rajmunda Titscha zbiór fotografii wykonanych przez niego w ZAL/KL Płaszow. Część zbioru przekazał YV, część USHMM, zasoby te nie były identyczne. Ostatecznie YV, działające dłużej i funkcjonujące w sposób mniej uporządkowany niż USHMM, straciło część ofiarowanej kolekcji oraz nie uwzględniło darczyńcy w opisach fotografii, które przekazał Pfefferberg. Nieprecyzyjność opisu wynika zapewne z pracy przypadkowych wolontariuszy, niemogących znać kontekstu przekazania zbioru, oraz z mniejszej wagi, którą przywiązywano kiedyś do tych danych, ciesząc się bardziej z pozyskania i nie skupiając się na donatorze. Jednak może być też tak, że wskazane 49 fotografii YV straciło bezpowrotnie, a te, które ma obecnie w swoim zasobie, pochodzą z zupełnie innych źródeł.

Uzupełnieniem przedstawionej powyżej spekulacji są fakty. Kolekcja YV budowana była i jest na bazie przekazywanych zasobów. Darczyńcami byli i są więźniowie, ich rodziny, instytucje oraz osoby, które uważają, że posiadane przez nich pamiątki i dokumenty powinny być zdeponowane w Instytucji. Wśród donatorów ofiarowujących wojenne fotografie ZAL/KL Płaszow występują obecnie przede wszystkim – prócz Pfefferberga – następujące osoby: dr Mordecai Paldiel, Helmut Kusdat i Moshe Shalvi (jedno zdjęcie). Dr Paldiel był dyrektorem Departamentu Sprawiedliwych Jad wa-Szem w latach 1984–2007⁸⁷, Kusdat,

⁷⁹ Horowitz Ryszard: *Życie niebywałe. Wspomnienia fotokompozytora*. Oprac. Daniel Lis, Kamila Sławińska. Kraków 2014, s. 329.

⁸⁰ YV, sygn. 102894.

⁸¹ Ibidem, sygn. 102904; 33402.

⁸² Ibidem, sygn. 34096.

⁸³ Ibidem, sygn. 35504.

⁸⁴ Ibidem, sygn. 82500.

⁸⁵ Ibidem, sygn. 34386.

⁸⁶ USHMM, sygn. 748495.

⁸⁷ *Mordecai Paldiel* [online]. Jad wa-Szem [dostęp 3 kwietnia 2020]. Dostępny w internecie: <https://www.yadvashem.org/author/mordecai-paldiel.html>.

urodzony w 1970 roku, wiedeńczyk, jest pisarzem⁸⁸ zaś zmarły w 2013 roku Shalvi był mężem i wydawcą Alice Shalvi, założycielki izraelskiego feminizmu⁸⁹. Ofiarowane przez te tak różne osoby zdjęcia mogły albo wypełnić pustkę po domniemanych zaginionych fotografiach ofiarowanych przez Pfefferberga, albo po prostu budować zbiór od podstaw, czasem powielając już istniejący zasób⁹⁰.

Muzeum Bojowników Getta

W zasobach istniejącego od 1949 roku Getto Fighters' House znajduje się liczący 85 fotografii zbiór zdjęć związanych z ZAL/KL Płaszów, z których 45 zostało wykonanych w latach 1943–1944, a 40 w okresie powojennym. Zbiór ten jest w części tożsamy z zasobami uprzednio wymienionych instytucji. GFH nie określa, w którym momencie pozyskało te fotografie, nie podaje również źródła. Patrząc jednak na datę – a jest najwcześniej powołaną instytucją, w której znajduje się część opisywanej kolekcji – można pokusić się o hipotezę, że było pierwszym poza granicami Polski miejscem, do którego trafiły zdjęcia obozu. Tym samym byłby to argument na rzecz tego, że wojenne fotografie były wywoływane doraźnie i nie musiały czekać w ukryciu przynajmniej 20 lat od zakończenia II wojny światowej. Pozostaje jednak pytanie, kto przekazał fotografie do GFH – być może jednak Pfefferberg, który, jak sugerowano, wcale nie musiał spotkać Titscha, aby wejść w ich posiadanie. Mógł to jednak być ktoś inny bądź kilka osób – kolekcja powstawała przez lata. Jest to kolejny trop wymagający dalszego rozeznania.

Instytut Pamięci Narodowej

Większość fotografii wykonanych na terenie niemieckiego obozu Płaszów znajduje się w powołanym w 1998 roku Instytucie Pamięci Narodowej. Do IPN-u zdjęcia te trafiły wraz z całym zasobem archiwalnym zgromadzonym przez Główną Komisję Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce od momentu jej utworzenia w 1945 roku (od 1949 roku Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce). Cały zbiór fotografii IPN-u liczy obecnie ok. 170 tys. zdjęć, jednak ze względu na to, że powody jego gromadzenia były przede wszystkim utilitarne (bieżąca działalność śledcza, dokumentacyjna i badawcza), nie odnotowywano metod jego pozyskiwania w sposób

pozwalający obecnie na rekonstrukcję tego procesu⁹¹. „Zdecydowana większość fotografii rozproszona jest w aktach i stanowi ich integralną część. IPN przejmował dokumenty w stanie dalekim od uporządkowania. Tymi samymi spisami przekazywano zarówno tradycyjne akta pisane, jak i jednostki zawierające wyłącznie zdjęcia, a w pomocach ewidencyjnych najczęściej nie zaznaczono, w których pozycjach się one znajdują. W niektórych przypadkach tomy akt dotyczących tej samej sprawy przekazywane były jako oddzielne pozycje na różnych spisach zdawczo-odbiorczych. Precyzyjne policzenie, ile jest fotografii, wymagałoby przejrzania wszystkich akt, teczka po teczce i strona po stronie. Dlatego wielkość zasobu fotograficznego IPN-u można określić tylko w przybliżeniu”⁹² – opisując problem badacze Tomasz Stempowski i Konrad Ślusarski.

W zbiorach IPN-u znajdują się 183 zdjęcia związane z ZAL/KL Płaszów, z czego 150 wykonano w latach 1943–1944, pozostałe 33 po wojnie⁹³. Zdjęcia powstałe po 1945 roku pochodzą z wizji lokalnych, które Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Niemieckich wraz z Wojewódzką Żydowską Komisją Historyczną w Krakowie przeprowadziły na terenie poobozowym 4 października 1945 i 29 maja 1946 roku⁹⁴, dokumentując nie tylko teren obozu macierzystego przy ulicy Jeruzolimskiej, ale również podobozy (*Kabelwerk Krakau Betriebsgesellschaft m.b.H.* – Krakowska Fabryka Kabli, *Zwangsarbeitslager NKF- und Emailfabrik* – fabryka Oskara Schindlera i *Nachrichtengerätelager der Luftwaffe* – fabryka sprzętu lotniczego na Zabłociu)⁹⁵.

Zdjęcia okupacyjne obozu w kolekcji IPN-u stanowią najbardziej spójny zbiór spośród zasobów wymienionych dotychczas instytucji. Znajdują się w nim fotografie topograficzne przedstawiające panoramy i fragmenty obozu ujęte w szerokim planie, znaczącą jego część stanowią portrety członków załogi obozowej (zarówno SS-manów, jak i wachmanów), dodatkowo mieszczą się w nim zdjęcia z wycieczki funkcjonariuszy do Zakopanego. Wiele fotografii ZAL/KL Płaszów z kolekcji IPN-u nie występuje zbyt licznie w zbiorach wcześniej wymienionych archiwów, co może wskazywać na zupełnie inne drogi ich pozyskania. Jednak ze względu na wskazane uprzednio czynniki, trudno obecnie odtworzyć, jak te zdjęcia trafiły do archiwum OKBZN, a następnie IPN-u. Z tej przyczyny, że jest to zbiór wyjątkowo spójny, zakładać można, że chociaż w części został pozyskany jednorazowo. Najbardziej prawdopodobne wydaje się, że zdjęcia te mogły zostać zarekwirowane z jednego z krakowskich zakładów fo-

⁸⁸ Helmut Kusdat [online]. Mandelbaum Verlag, Wien [dostęp 24 kwietnia 2020]. Dostępny w internecie: <https://www.mandelbaum.at/autorin.php?id=277&menu=autorinnen>.

⁸⁹ Prince-Gibson Eetta: *At 93, the Mother of Israeli Feminism Is Still Striving*. „Moment” 2019, Winter Issue [online]. [dostęp 3 kwietnia 2020]. Dostępny w internecie: <https://momentmag.com/alice-shalvi-never-a-native/>.

⁹⁰ Spośród zdjęć dotyczących KL Płaszów w kolekcji Jad wa-Szem 53 to fotografie powielone, z osobnymi sygnaturami, zob. załącznik 2 na końcu artykułu.

⁹¹ Więcej na ten temat: Stempowski Tomasz, Ślusarski Konrad: *Zasób fotograficzny Instytutu Pamięci Narodowej i jego cechy spe-*

cyficzne. „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2009, t. 2, s. 159–194 oraz e id e m: *Wydzielony zbiór fotografii byłej Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu*. „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2013, t. 6, s. 171–203.

⁹² E id e m: *Zasób fotograficzny*..., s. 168.

⁹³ Załącznik 1.

⁹⁴ Kotarba Ryszard: *Niemiecki obóz*..., s. 155; AIPN, sygn. IPN NTN 40, *Protokół oględzin*..., s. 1–5, 7–11. Zdjęcia te w inwentarzu IPN opisano jako podarowane przez Stanisława Żmudę, przewodniczącą komisji dokonującej oględzin terenów poobozowych.

⁹⁵ Kotarba Ryszard: *Niemiecki obóz*..., s. 59–60.

tograficznych funkcjonujących w czasie II wojny światowej. Jednak z braku dowodów nie można wykluczyć też aktywności innych darczyńców. Pierwszą wzmiankę o tej kolekcji zawdzięczamy Ryszardowi Kotarbie, który, będąc pracownikiem OKBZH w Krakowie, dokonał w 1978 roku odkrycia tego zbioru. Jak wspomina: „To leżało w jakiejś szufladzie (...) gdzieś tam wsunięte, w jednym pliku, jak talia kart”⁹⁶.

Chronologia tego wydarzenia jest zbieżna z przekazaniem do archiwum OKBZH w Krakowie zdjęć zarekwizowanych w krakowskich zakładach fotograficznych (Bielec, Ruś i Gols), które zostały w nich wykonane lub oddane do wywołania w czasie okupacji. Tak ten proces opisują cytowani uprzednio Stempowski i Ślusarski. „Te zdjęcia zostały zarekwizowane tuż po wojnie na podstawie Zarządzenia ministra sprawiedliwości z dnia 29 VIII 1945 r. (...). Na podstawie adnotacji w księgach inwentarzowych można stwierdzić, że zostały przekazane do Głównej Komisji pod koniec lat sześćdziesiątych i na początku lat siedemdziesiątych przez okręgowe komisje po przejęciu ich z właściwych terytorialnie sądów grodzkich. Przykładowo, fotografie z Krakowa zaczęto ewidencjonować w 1970 r. W księgach ewidencyjnych wspomniano o części z nich: »Znaleziono w Krakowie w firmie fot[ograficznej] Bielec – Sądy Grodzkie« (podobna adnotacja: »Z Sądu Grodzk[iego] Kraków« znajduje się przy zdjęciach z firmy Leon Heichel w Krakowie). To niezwykle ciekawe zagadnienie wymaga jednak dalszych wnikliwych badań”⁹⁷. Oczywiście, nie należy traktować zbieżności momentu przekazania z archiwum Sądu Grodzkiego w Krakowie do OKBZH fotografii jako pewnej informacji określającej moment pozyskania zbioru, ale może on być pomocną przesłanką w dalszych badaniach.

Dodatkowo za potwierdzeniem teorii o zakładach fotograficznych jako potencjalnym źródle przynajmniej części ocalałych fotografii z ZAL/KL Płaszow przemawiać może jeszcze jedna poszlaka. Zgodnie z protokołem rewizji przeprowadzonym w zakładzie Zygmunta Woźniaka mieszczącym się przy Rynku Głównym 43 w Krakowie, w 1944 roku do zakładu dotarł konwojowany przez funkcjonariusza Mojżesz Warszawski, więzień KL Płaszow, były pracownik Woźniaka. Celem wizyty było wywołanie fotografii wykonanych w obozie. W czasie wywoływania zdjęć Warszawski wyłączył dziewięć odbitek i poprosił Woźniaka o ich przechowanie, ponieważ miały przedstawiać katów obozu. Nic więcej na temat tego tropu nie wiadomo, ale niesie on dwie informacje. Po pierwsze – zdjęcia z obozu wywoływane były w Krakowie, po drugie – istnieje prawdopodobieństwo, że ocalenie części odbitek możemy zawdzięczać inicjatywie samych więźniów, współpracujących z zakładami fotograficznymi na terenie miasta⁹⁸.

Osobną, niejako „doklejoną” zawartość do tego zbioru w archiwach IPN-u stanowią 22 fotografie prezentujące więźniów przy pracy, tożsame w części ze zbiorami USHMM oraz YV. Zdjęcia te zostały przekazane Ryszardowi Kotarbie przez prof. Juliana Aleksandrowicza w 1983 roku, podczas pracy nad pierwszą wystawą stałą w Aptece pod Orłem, której współautorem był Kotarba. Niestety prof. Aleksandrowicz nie poinformował badacza, w jaki sposób wszedł w posiadanie tego zbioru⁹⁹.

Tu należy zaznaczyć, że taka sama koperta z 22 fotografiami trafiła na początku XXI wieku na ulicę Pomorską 2,

Koperta z 22 fotografiami wykonanymi na terenie obozu, którą prof. Julian Aleksandrowicz przekazał Ryszardowi Kotarbie w 1983 r.; skan w zbiorach MK

139

do oddziału Muzeum Historycznego Miasta Krakowa. Jej zasób został zdigitalizowany, a oryginalne zdjęcia zostały zwrócone IPN-owi¹⁰⁰. Czy mogła być to jednak inna koperta z takim samym zestawem zdjęć?

Wydaje się, że w obu przypadkach mamy jednak do czynienia z tym samym zasobem. Świadczy o tym identyczny opis koperty (odręczna informacja oraz pieczęć profesora Aleksandrowicza), a także małe z logicznego punktu widzenia prawdopodobieństwo, że profesor Aleksandrowicz wykonał (lub wszedł w posiadanie) dwóch takich samych, jednakowo przechowywanych zbiorów. Tę wątpliwość autorka próbowała rozwiązać, kontaktując się z prof. Jerzym Aleksandrowiczem, synem Juliana. Niestety Jerzy Aleksandrowicz nie miał żadnych informacji na temat zdjęć z obozu w zasobach jego rodziny, nigdy również nie zetknął się z opisaną kopertą¹⁰¹.

Analizując treść fotografii wykonanych w czasie wojny na terenie ZAL/KL Płaszow i obecnie znajdujących się w zbiorach IPN-u, można mniemać, że ich autor miał całkowitą swobodę w dostępie do wszystkich obszarów obozu. Na tej podstawie Ryszard Kotarba jako pierwszy wysnuł wniosek, że ich twórcą był członek załogi obozu. Kotarba od początku jednak widział niespójność zbioru przekazanego przez profesora Aleksandrowicza z pozostałym zasobem, dlatego badacz stworzył podział na dwóch autorów: funkcjonariusza i Rajmunda Titscha, posiłkując się opisem kolekcji USHMM.

⁹⁶ Rozmowa z Ryszardem Kotarbą przeprowadzona przez autorkę 27 maja 2019 r.

⁹⁷ Stempowski Tomasz, Ślusarski Konrad: *Zasób fotograficzny...*, s. 165, przyp. 16.

⁹⁸ AIPN, d. sygn. OKBZH Kr 85a, s. 64, *Protokół z rewizji w zakładzie fotograficznym Z. Woźniaka w Krakowie*, Sąd Grodzki Kr, 13 września 1945 r. Źródło udostępnione dzięki uprzejmości Ryszarda Kotarby.

⁹⁹ Rozmowa z Ryszardem Kotarbą...

¹⁰⁰ Informacje przekazane przez Monikę Bednarek, pracującą we wspomnianym okresie w oddziale MK przy ul. Pomorskiej 2.

¹⁰¹ Korespondencja mailowa autorki z prof. Jerzym Aleksandrowiczem, 21 sierpnia 2018 r.

Autorka pozwala sobie jednak na niezgodę z tym twierdzeniem, opierając swój wniosek na następujących (i już wskazanych we wcześniejszej części tekstu) przesłankach: wszystkie zdjęcia składają się z licznych powtórzeń, wielokrotnego fotografowania tej samej sceny, co dotyczy zarówno terenu obozu, więźniów, funkcjonariuszy, jak i otoczenia Amona Götha. To podobieństwo, zawarte w technicznej stronie materiału fotograficznego, pozwala założyć, że niekoniecznie tylko funkcjonariusz mógł być autorem zdjęć topograficznych (i ewentualnie załogi) i że nie należy tak jednoznacznie (jak sugeruje Kotarba) dzielić tych rodzajów fotografii między Titscha i funkcjonariusza. Autor posiadał, już opisane uprzednio, możliwości: swobodę, przywileje i czas. Z tego wynika sygnalizowana już hipoteza, że autorem zdjęć przypisywanych nieznanemu funkcjonariuszowi mógł być także Rajmund Titsch.

Żydowski Instytut Historyczny

W 1947 roku Centralna Żydowska Komisja Historyczna w Polsce (CKŻP, powołana pod koniec 1944 roku) została przekształcona w Żydowski Instytut Historyczny, który miał kontynuować prace naukowo-badawcze rozpoczęte przez Komisję. CŻKH dokumentowała zbrodnie niemieckie popełnione na Żydach, zbierała relacje, gromadziła dokumenty i udostępniała materiał dowodowy, pomocny w śledztwach prowadzonych przeciwko zbrodniarzom wojennym, równocześnie prowadząc pracę naukową i wydawniczą. Jej zbiory w 1947 roku zostały przekazane do ŻIH-u. Na zasób Komisji składało się około 8 tys. teczek dokumentów archiwalnych, kilkadziesiąt pamiętników, dzienników i utworów literackich oraz około 2 tys. relacji, kilka tys. książek odnalezionych w ruinach gett, ponad 3 tys. fotografii, 250 obrazów, rzeźb i synagogaliów oraz najistotniejszy zasób – Archiwum Ringelbluma. Do 1947 roku CKŻP opublikowała 35 książek¹⁰².

Obecnie (2020) w zbiorach ŻIH-u znajduje się 48 zdjęć związanych z obozem Plasow: 30 wykonanych po wojnie, dwa przedwojenne i 16 wojennych (w tym jeden dublet)¹⁰³. Zdjęcia zrobione w latach 1943–1944 przedstawiają więźniarki idące do pracy, Ruth Kalder i Amona Götha, ich psy, Urszulę Koch. W tym zasobie mieszczą się dwie fotografie pokazujące budowę

hali przedpogrzebowej cmentarza gminy krakowskiej oraz fotografia magazynu murowanego, której nie ma w zbiorach żadna z wymienionych wcześniej instytucji. Zbiór powojennych zdjęć zawiera fotografie z procesu Amona Götha¹⁰⁴, zdjęcia roślinności na terenie poobozowym wykonane około lat sześćdziesiątych XX wieku, obiektów znajdujących się na tym terenie (willi komendanta, Szarego Domu, budynków mieszkalnych), a także niewystępujące nigdzie indziej, datowane na około 1946/1947, zdjęcie zrujnowanych koszar załogi. W tym zasobie mieszczą się również kolorowe fotografie dokumentujące prace porządkowe prowadzone na terenie starego cmentarza na początku XXI wieku.

Zgodnie z dokumentacją w Archiwum ŻIH-u¹⁰⁵ opisującą zasób przekazany przez CKŻP, Instytut miał przejąć przynajmniej 50 fotografii wykonanych przede wszystkim w trakcie wojny i tuż po niej na terenie obozu. Do opisów w inwentarzu z tego okresu można dzisiaj przyporządkować około 15 fotografii z czasu wojny i trzy tużpowojenne.

Tym samym rodzi się pytanie, co stało się z pozostałymi 35 zdjęciami z pierwotnego zasobu? Ewentualności jest wiele. Najprostsza: spis wykonany przez Komisję był w 1947 roku już nieaktualny, ponieważ część zdjęć zaginęła, służąc statutowym celom CKŻP. Fotografie mogły trafić do akt procesowych i nie zostały zwrócone, mogły również nie wrócić z drukarni po zakończeniu prac nad kolejnymi publikacjami. O tym ostatnim świadczyć może zawartość dwóch publikacji opracowanych przez krakowski oddział CKŻP. W wydanej w 1946 roku książce *W 3-cią rocznicę zagłady ghetta w Krakowie*¹⁰⁶ znajdują się cztery fotografie związane z obozem. Jedna, wykonana w trakcie wojny, przedstawia komendanta (s. 71), trzy powojenne pochodzą najprawdopodobniej z którejś z dwóch wizji lokalnych przeprowadzonych na terenie poobozowym w 1945 i 1946 roku. Świadczy o tym przede wszystkim obecność tego samego czerwonoarmisty, który nadzorował dokonującej oglądu OKBZN¹⁰⁷. Te fotografie przedstawiają: drogę z macew (s. 185), rozrzucone strzępy książek oraz ruiny hali przedpogrzebowej (s. 186). W zbiorach ŻIH-u obecnie znajduje się tylko fotografia komendanta¹⁰⁸, trzy powojenne zdjęcia zaginęły, nie ma ich również w żadnej z uprzednio wymienionych instytucji.

¹⁰² Centralna Żydowska Komisja Historyczna (CŻKH). Hasło oprac. Rafał Żebrowski [online]. Delet [dostęp 5 kwietnia 2020]. Dostępny w internecie: <https://delet.jhi.pl/pl/psj?articleId=17863>; *Cele i zadania Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej w Polsce* [online]. Żydowski Instytut Historyczny, 6 lutego 2018 [dostęp 5 kwietnia 2020]. Dostępny w internecie: <https://www.jhi.pl/artykuly/cele-i-zadania-centralnej-zydowskiej-komisji-historycznej-w-polsce,343> oraz Haska Agnieszka: *Dowody i zeznania. Świadectwa o Zagładzie w pierwszych latach powojennych*. „Teksty Drugie” 2018, nr 3, s. 361–372.

¹⁰³ Załącznik 5.

¹⁰⁴ Proces Amona Götha rozpoczął się 27 sierpnia 1946 r., a zakończył 5 września 1946 r. wyrokiem śmierci, który został wykonany

13 września 1946 r. w więzieniu przy ul. Montelupich w Krakowie. Kotarba Ryszard: *Niemiecki obóz...*, s. 156–157.

¹⁰⁵ Opis wskazanych w tym akapicie fotografii znajduje się w: AŻIH, zespół 303/XX, Centralna Komisja Historyczna przy Centralnym Komitecie Żydów w Polsce (1944–1947), archiwa Wojewódzkich Komisji Historycznych (od października 1947 r. delegatur ŻIH-u): Katowice, Kraków, Warszawa, Wrocław (1945–1950), sygn. 548, Kraków, WŻKH, spisy zdjęć, 1945.

¹⁰⁶ *W 3-cią rocznicę zagłady ghetta w Krakowie (13.III.1943–13.III.1946)*. Red. Michał Borwicz, Nella Rost, Józef Wulf. Kraków 1946.

¹⁰⁷ IPN, sygn. IPNkr-2-15-4-2; IPNkr-2-15-4-3.

¹⁰⁸ AŻIH, sygn. 44A0178.

Z kolei w wydanej w 1947 roku publikacji *Proces ludobójcy Amona Leopolda Goetha*¹⁰⁹ znajdują się cztery zdjęcia związane z obozem, wykonane w czasie wojny (s. 275): znane z poprzedniej publikacji zdjęcie komendanta przy posiłku¹¹⁰, pies Ralf¹¹¹, komendant na koniu¹¹² oraz w otoczeniu innych funkcjonariuszy. Dwa pierwsze wciąż znajdują się w kolekcji ŻIH-u, komendant na koniu znany jest z zasobów innych instytucji, ostatniego nie ma w żadnej ze znanych dzisiaj kolekcji. Z kolei z pięciu powojennych fotografii wykonanych podczas samego procesu (s. 55 i 361, nie licząc zdjęć reporterskich) tylko dwie¹¹³ można obecnie odnaleźć w zasobie ŻIH-u.

Opis zdjęć zachowanych w dokumentacji ŻIH-u sugeruje jednak prawdopodobieństwo, że zdjęcia znane obecnie z zasobu IPN-u mogły być – przynajmniej w części – częścią kolekcji CKŻP. Zaginione fotografie z ŻIH-u opisywane są m.in. następująco: magazyny Balba w Płaszowie, zabudowania SS-mańskie w Płaszowie, wieża strażnicza z karabinem maszynowym. Są to opisy pasujące do niektórych zdjęć z kolekcji IPN-u. Jeden z opisów: „Żona jednego z komendantów obozu w Płaszowie Johna, z synem”, sugeruje również, że zasób zdjęć wykonanych na terenie obozu mógł być większy, niż wydaje się obecnie.

Z kolei opisana tu część zachowanej kolekcji ŻIH-u, w połączeniu z charakterystyką zaginionych zdjęć (np. „Titsch, dyrektor f-my Madritsch”, „Praca przy wagonikach”) łączy pierwotne zbiory Instytutu z zasobem, za którego „dystrybucję” odpowiada najprawdopodobniej Leopold Pfefferberg¹¹⁴.

Z powyższych tez mogą wynikać następujące wnioski: zdjęcia wykonane na terenie ZAL/KL Płaszow mogły być liczniejsze niż zachowana do dzisiaj, rozproszona po wielu archiwach kolekcja oraz że fotografie z obozu (w większej części niż zakres wynikający z porównania kolekcji IPN-u i ŻIH-u) mogły być znane polskim badaczom tuż po zakończeniu wojny. Dlatego należy z rezerwą traktować twierdzenie, że Rajmund Titsch (najbardziej prawdopodobny autor zdjęć) nie wywołał ich aż do lat pięćdziesiątych (lub sześćdziesiątych) XX wieku.

Być może odpowiedzialny za zaginięcie części zdjęć z tego zbioru jest również Gerszon Taffet, współautor albumu *Zagłada żydostwa polskiego*¹¹⁵. W tej samej części

zasobu ŻIH-u, w której mieszczą się zaginione fotografie, znajduje się odręcznie spisane poświadczenie: „Niniejszym potwierdzam odbiór 151 klisz (fot.) dla Centr. Żyd. Kom. Hist. w Łodzi, które zobowiązuję się zwrócić najdalej do 25 października 1945 r. (oraz 4 zdjęcia celem zrobienia kopii). Kraków dnia 25 IX 1945 r., G. Taffet¹¹⁶. Może to być wskazówka pokazująca przyczynę rozproszenia i zaginięcia zdjęć z kolekcji CKŻP: przez udostępnianie ich do kwerend prowadzonych przez powojennych badaczy. Weryfikacja postawionych w tym rozdziale hipotez będzie możliwa również na drodze pogłębionych, dalszych badań.

Po wojnie

14 stycznia 1945 roku teren niemieckiego obozu Płaszow opuściła grupa 600 więźniów, eskortowana przez ostatniego z pięciu komendantów obozu, SS-Hauptscharführera Kurta Schupkego¹¹⁷. W grudniu 1944 roku, a następnie 17 stycznia 1945 roku inż. Tadeusz Franiszyn, żołnierz Armii Krajowej pseudonim Jagoda, dwukrotnie filmował teren obozu. Obraz jest nieostry, pochylony, chwieje się i drga. Powodem są metody realizacji nagrań. W 1944 roku operator trzymał ukrytą kamerę, spacerując zaledwie kilka metrów od ogrodzenia obozu w towarzystwie Marii Wojnowskiej (pseud. Rysia). Udawali zakochaną parę, a Franiszyn filmował obraz likwidującego się i opuszczonego KL Płaszow na 16-milimetrowej taśmie. W kadrach widać ogrodzenie, tablicę z zakazem fotografowania, kamera uchwyciła nie tylko wieże strażnicze i obozowe budynki, ale także niewyraźne sylwetki więźniów. W 1945 roku już samotny operator ponownie uwiecznił opuszczony teren obozu oraz przemykające poza drutami postaci przechodniów. Łącznie materiał liczy kilkanaście minut i jest jedyną znaną rejestracją obozu na taśmie filmowej. Jest to również ostatnia rejestracja stojących na tym terenie zabudowań KL Płaszow¹¹⁸.

19 stycznia 1945 roku obszar obozu zajęła Armia Czerwona. Jej okupacyjny zarząd trwał z pewnością do października 1945 roku¹¹⁹. Przez te miesiące teren był niedostępny dla osób z zewnątrz. Krakowski Oddział Komisji Badania Zbrodni Niemieckich dążył do przeprowadzenia dokumentacji terenu. Jej przewodniczący, sędzia Jan Sehn, wiedział doskonale na przykładzie KL Auschwitz, jak ważne jest ocalenie

¹⁰⁹ *Proces ludobójcy Amona Leopolda Goetha przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*. Oprac. Stanisław Kosiński, Tadeusz Cyprian, Mieczysław Siewierski. Kraków–Łódź–Warszawa 1947.

¹¹⁰ YV, sygn. 94982/AŻIH, sygn. 44A0178.

¹¹¹ AŻIH, sygn. 44A0184.

¹¹² IPN, sygn. IPNkr-2-15-4-5/USHMM, sygn. 03373.

¹¹³ AŻIH, sygn. 44A0187; 44A0188.

¹¹⁴ Ibidem, zespół 303/XX, Centralna..., s. 10, 13–15.

¹¹⁵ *Zagłada żydostwa polskiego. Album zdjęć*. Oprac., wstęp i objaśnienia Gerszon Taffet; przedm. Filip Friedman. Łódź 1945.

¹¹⁶ AŻIH, zespół 303/XX..., s. 1.

¹¹⁷ Kotarba Ryszard: *Niemiecki obóz...*, s. 154.

¹¹⁸ Wszystkie zabezpieczone przez siebie materiały Franiszyn powierzył wyjeżdżającym na Ziemię Odzyskane krewnym, którzy zabrali je ze

sobą i zakopali we własnym ogrodzie. Następnie autor stracił z rodziną kontakt na kilka lat. Dopiero dzięki szczęśliwemu zbiegowi okoliczności udało się odzyskać filmy w 1968 r. Tym samym jest to również jedyna rejestracja obozu Płaszow, która z całą pewnością znajdowała się w ukryciu w ziemi kilkadziesiąt powojennych lat. Więcej na ten temat: Mach Elżbieta: *Filmowałem ucieczkę Niemców*. „Przekrój” 1970, nr 1295, s. 4–5, Michalczak Janusz: *Filmy pod karą śmierci*. „Dziennik Polski” 1987, nr 48, z 26 lutego, s. 1–2 oraz idem: *Operator dni ostatnich*. „Dziennik Polski” 1987, nr 182, z 8–9 sierpnia, s. 3; materiał filmowy przedstawiający KL Płaszow, zrealizowany przez Tadeusza Franiszyna w 1944 i 1945 r., sygn. MHK-325/N.

¹¹⁹ Nie zachowała się żadna dokumentacja pozwalająca jednoznacznie wskazać moment opuszczenia terenu poobozowego przez Armię Czerwoną.

Więźniarki niemieckiego obozu pracy i koncentracyjnego Plaszow ciągnące wagoniki wyładowane gruzem, autor fotografii nieznan (Rajmund Titsch?), 1943–1944; w zbiorach IPN, sygn. IPNKr-2-15-4-10

historycznych dowodów przed ingerencją czerwoarmistów, a także mieszkańców¹²⁰. Jednak dopiero 4 października 1945 roku odbyła się pierwsza wizja lokalna terenu poobozowego, wzięli w niej udział przedstawiciele OKBZN i Wojewódzkiej Żydowskiej Komisji Historycznej w Krakowie. Drugi raz Komisja wizytowała to miejsce 29 maja 1946 roku i podczas tych dwóch oględzin powstały pierwsze powojenne fotografie tego obszaru¹²¹. Zdjęcia wykonywano na terenie macierzystego obozu przy ulicy Jerozolimskiej, ale także podobozów ZAL/KL Plaszow. Uwieczniony krajobraz jest ogołocony niemal ze wszystkiego, co stanowiło tkankę obozu znaną ze zdjęć wykonanych w czasie okupacji. Na zdjęciach z końca 1945 i 1946 roku straszą ostańce murowanych budynków, poniewierają się po ziemi nieliczne sprzęty gospodarcze, wiatr rozrzuca karty żydowskich ksiąg, widoczne są drogi wyłożone macewami i pojedyncze płyty nagrobne. Nie ma ani jednego baraku. Zdecydowanie więcej reliktyw obozowej przeszłości zachowało się wówczas na terenach podobozów niż w obozie macierzystym.

Do tużpowojennego zbioru zaliczyć należy również zdjęcia wykonywane podczas procesu Amona Götha. Kolekcja ta znajduje się przede wszystkim w zasobach IPN-u,

pojedyncze zdjęcia występują w archiwach ŻIH-u, GFH, YV i USHMM.

Jednak (poza IPN-em) powojenne zdjęcia w zasobach wymienionych instytucji dotyczą w większości okresu po 1946 roku, chronologicznie wybiegając nawet aż do początku XXI wieku. Autorami tych później wykonanych fotografii są z reguły ich prywatni donatorzy bądź fotografowie okazynie dokumentujący tę przestrzeń, co można wnosić z ich tematyki: serie pokazujące zadumę przy pomnikach, ewentualnie roślinność.

Zestawienie pierwszych powojennych zdjęć z wykonanymi w latach późniejszych utwierdza odbiorcę w przekonaniu o postępującym przez lata procesie degradacji, opuszczenia tego terenu i całkowitym zanikaniu jakichkolwiek śladów jego obozowej historii. Punktem centralnym wielu wykonanych po wojnie fotografii był, odsłonięty w 1964 roku, pomnik Ofiar Faszysmu. Dokumentacją terenu przed tym wydarzeniem oraz samej uroczystości zajmowali się m.in. autorzy, których zdjęcia znajdują się przede wszystkim w zbiorach Muzeum Krakowa: Jan Rzeźnik, Daniel Zawadzki i Henryk Hermanowicz.

Później nastąpiła przerwa w fotografowaniu, za której zakończenie można uznać zapoczątkowanie Marszów Pamięci w latach osiemdziesiątych XX wieku¹²² i transformację ustrojową w 1989 roku. Od tego momentu fotografie wykonują zarówno instytucje, jak i prywatne osoby odwiedzające to miejsce. Jednocześnie ze zmianami społecznymi i ustrojowymi teren poobozowy przekształcił się w zielony park, zachęcający do rekreacji. Obszar więc jest fotografowany również z perspektywy korzystających z jego wypo-

¹²⁰ Gańczak Filip: *Jan Sebn. Tropiciel nazistów*. Wołowiec 2020, s. 9–20.

¹²¹ Kotarba Ryszard: *Niemiecki obóz...*, s. 155; AIPN, sygn. IPN NTN 40, *Protokół oględzin...*, s. 1–2.

¹²² [*Marsz Pamięci*] [online]. [dostęp 24 kwietnia 2020]. Dostępny w internecie: <https://www.jewishfestival.pl/pl/marsz-pamieci/>.

czynkowego potencjału oraz z punktu widzenia obserwatorów tej formy użytkowania.

Kwestia powojennych fotografii terenu poobozowego wymaga osobnego opracowania. Być może, jak zaszyfrowano w artykule na przykładzie zasobu ŻIH-u, przy okazji poszukiwań materiału źródłowego związanego głównie okresem tużpowojennym uda się odpowiedzieć na pytania związane ze zdjęciami wykonanymi w latach 1943–1944.

Zakończenie

Przedstawione opracowanie ma charakter pionierski i rozwojowy, będąc pierwszym całościowym spojrzeniem na historię fotografii wykonanych w czasie wojny na terenie niemieckiego nazistowskiego obozu pracy i koncentracyjnego Plaszw. Efektem przeprowadzonych badań jest przede wszystkim ustalenie liczby zachowanych zdjęć i wskazanie, w których kolekcjach obecnie się one znajdują.

Zbiór zdjęć wykonanych na terenie ZAL/KL Plaszw jest rozproszony pomiędzy archiwami pięciu instytucji: IPN-u, YV, USHMM, GFH i ŻIH-u. Część zdjęć znajduje się zapewne w posiadaniu córki komendanta, Moniki Hertwig. Wskazane kolekcje nie pokrywają się w całości, ale po ich porównaniu otrzymujemy wynik 249 niepowtarzających się fotografii wykonanych w czasie wojny na terenie obozu. Zdjęć było jednak zapewne więcej niż znany nam obecnie zasób, o czym możemy wnosić m.in. na podstawie danych znajdujących się w Archiwum ŻIH-u. Mogą one również znajdować się w innych niż wskazane do tej pory zbiorach (u rodzin byłych więźniów, pośród pozornie niepowiązanych z tematem kolekcji archiwaliów w Polsce i za granicą).

Opracowanie zawiera także próbę rekonstrukcji okoliczności zachowania fotografii do czasów obecnych wraz z opisem czasem niezwykle skomplikowanych dróg, jakimi trafiały do archiwów ich obecnych dysponentów. Pośladanie tym tropem, z racji bardzo niskiej liczby zachowanych źródeł, stanowiło rodzaj wręcz kryminalistycznego dochodzenia. Ustalono jednak, że upublicznienie części zdjęć zawdzięczamy najprawdopodobniej Leopoldowi Pfefferbergowi, więźniowi obozu ocalonemu przez Oscara Schindlera.

Celem opracowania było również wskazanie potencjalnych autorów zdjęć wykonanych na terenie obozu. W rezultacie przeprowadzonych badań obecnie należy założyć, że zdjęcia na mogło wykonywać przynajmniej pięć osób: Rajmund Titsch, co najmniej dwóch członków załogi (prawdopodobne, że jednym z nich był Albert Hujer oraz anonimowy wachman), Ruth Kalder i Amon Göth. Autora z całą pewnością możemy wskazać tylko w przypadku trzech fotografii i jest nią Ruth Kalder. Ten zakres badań w sposób szczególny będzie zapewne podlegać krytycznej analizie w przyszłości wraz z ujawnianiem w tej chwili jeszcze niedostępnych źródeł. Autorka ma nadzieję, że zarówno ona sama, jak i inni badacze będą w przyszłości kontynuować prace rekonstruujące historię fotografii wykonywanych na terenie ZAL/KL Plaszw.

Załącznik 1. Instytut Pamięci Narodowej (IPN)

Wszystkie zdjęcia dotyczące obozu Plaszw o sygnaturach od IPNKr-2-15-4-1 do IPNKr-2-15-4-134, IPNKr-2-15-4-136, od IPNKr-2-15-5-1 do IPNKr-2-15-5-10, od IPNKr-2-15-6-1 do IPNKr-2-15-6-8, od IPNKr-2-15-14-5 do IPNKr-2-15-14-25, IPN 16741, IPN 16744, IPN 16745a, od IPN 16748 do IPN 16751, IPN 16753, IPN 16759, IPN 16765b, IPN 19613, od IPN 19620 do IPN 19621 – 183 fotografie (w archiwum jest 187 fotografii, lecz cztery są zdublowane: IPNKr-2-15-4-2 i IPNKr-2-15-4-3, IPNKr-2-15-6-7 i IPNKr-2-15-6-8, IPNKr-2-15-4-17 i IPNKr-2-15-4-64, IPNKr-2-15-4-53 i IPNKr-2-15-4-136)

wojenne

od IPNKr-2-15-4-5 do IPNKr-2-15-4-134, IPNKr-2-15-4-136, od IPNKr-2-15-14-5 do IPNKr-2-15-14-25 – 150 fotografie (w archiwum są 152 wojenne fotografie, lecz dwie są zdublowane: IPNKr-2-15-4-17 i IPNKr-2-15-4-64, IPNKr-2-15-4-53 i IPNKr-2-15-4-136)

powojenne

od IPNKr-2-15-4-1 do IPNKr-2-15-4-4, od IPNKr-2-15-5-1 do IPNKr-2-15-5-10, od IPNKr-2-15-6-1 do IPNKr-2-15-6-8, IPN 16741, IPN 16744, IPN 16745a, od IPN 16748 do IPN 16751, IPN 16753, IPN 16759, IPN 16765b, IPN 19613, od IPN 19620 do IPN 19621 – 33 fotografie (w archiwum jest 35 powojennych fotografii, lecz dwie są zdublowane: IPNKr-2-15-4-2 i IPNKr-2-15-4-3, IPNKr-2-15-6-7 i IPNKr-2-15-6-8)

wojenne

zdjęcia załogi (z otoczeniem): od IPNKr-2-15-4-87 do IPNKr-2-15-4-131, IPNKr-2-15-4-134 i IPNKr-2-15-14-16 (z wycieczki do Zakopanego), od IPNKr-2-15-14-5 do IPNKr-2-15-14-15, od IPNKr-2-15-14-17 do IPNKr-2-15-14-25

zdjęcia więźniów: IPNKr-2-15-4-6, od IPNKr-2-15-4-8 do IPNKr-2-15-4-15, od IPNKr-2-15-4-18 do IPNKr-2-15-4-23

zdjęcia zabudowań i konkretnych punktów na terenie obozu: centrala telefoniczna: IPNKr-2-15-4-32

willa komendanta: IPNKr-2-15-4-7, od IPNKr-2-15-4-30 do IPNKr-2-15-4-31

Wachkaserne i Szary Dom: IPNKr-2-15-4-59, od IPNKr-2-15-4-67 do IPNKr-2-15-4-68

Wachkaserne: IPNKr-2-15-4-33, od IPNKr-2-15-4-65 do IPNKr-2-15-4-66

komendantura: od IPNKr-2-15-4-83 do IPNKr-2-15-4-86

baraki: od IPNKr-2-15-4-46 do IPNKr-2-15-4-49

magazyn murowany: IPNKr-2-15-4-51

plac apelowy: IPNKr-2-15-4-53 (z męskim żydowskim sektorem mieszkalnym), od IPNKr-2-15-4-54 do IPNKr-2-15-4-55, IPNKr-2-15-4-56 (z barakami obozu pracy wychowawczej przeznaczonych dla Polaków)

kamieniołom I: od IPNKr-2-15-4-60 do IPNKr-2-15-4-63

hala przedpogrzebowa: od IPNKr-2-15-4-65 do IPNKr-2-15-4-69 (SS-lazaret w tle); od IPNKr-2-15-4-65 do IPNKr-2-15-4-80, IPN 16741

magazyn części metalowych: od IPNKr-2-15-4-65 do IPNKr-2-15-4-81

zdjęcia terenu obozu: od IPNKr-2-15-4-16 do IPNKr-2-15-4-17, od IPNKr-2-15-35 do IPNKr-2-15-4-45, IPNKr-2-15-4-50, od IPNKr-2-15-4-57 do IPNKr-2-15-4-58, IPNKr-2-15-4-64, od IPNKr-2-15-4-65 do IPNKr-2-15-4-81, od IPNKr-2-15-4-65 do IPNKr-2-15-4-136

zdjęcia komendanta wraz z otoczeniem: IPNKr-2-15-4-5

powojenne

teren KL Płaszow: od IPNKr-2-15-4-1 do IPNKr-2-15-4-3, IPN 16744, IPN 16745a, od IPN 16748 do IPN 16751, IPN 16753, IPN 16759, IPN 16765b, IPN 19613, od IPN 19620 do IPN 19621

z procesu komendanta: IPNKr-2-15-4-4

z terenu podobozu *Kabelwerk Krakau Betriebsgesellschaft m.b.H.* – Krakowska Fabryka Kabli: od IPNKr-2-15-5-1 do IPNKr-2-15-5-10

z podobozu *Zwangsarbeitslager NKF- und Emailfabrik* – fabryka Oskara Schindlera i *Nachrichtengerätelager der Luftwaffe* – fabryka sprzętu lotniczego na Zabłociu: od IPNKr-2-15-6-1 do IPNKr-2-15-6-8

Załącznik 2. Instytut Pamięci Męczenników i Bohaterów Holokaustu Jad wa-Szem (YV)

Wszystkie zdjęcia dotyczące obozu Płaszow: 148 (w sumie jest 201 fotografii, ale 53 z nich to zdjęcia powielone, z osobnymi sygnaturami). Wojenne: 93 (w tym 50 zdjęć powielonych, z osobnymi sygnaturami), powojenne: 55 (w tym 3 zdjęcia powielone, z osobnymi sygnaturami).

wojenne

więźniowie: 102546, 102547 (i to samo zdjęcie: 66707), 102653, 102655 (i to samo zdjęcie: 56919), 102657 (i to samo zdjęcie: 54090), 102659, 102660 (i to samo zdjęcie: 64007 i 81795), 102661 (i to samo zdjęcie: 83305), 102664, 102666, 102667 (i to samo zdjęcie: 83255), 102669 (i to samo zdjęcie: 55358 i 83029), 102671 (i to samo zdjęcie: 81411), 102681 (i to samo zdjęcie: 58351), 102685 (i to samo zdjęcie: 68147), 102687 (i to samo zdjęcie: 58224 i 83548), 102688, 102690 (i to samo zdjęcie: 82751), 102691 (i to samo zdjęcie: 62543), 102694 (i to samo zdjęcie: 56779), 103082 (i to samo zdjęcie: 28709 i 66859 i 83059), 35504 (i to samo zdjęcie: 43776 i 82279), 53954 (i to samo zdjęcie: 83276), 59657 (i to samo zdjęcie: 82800), 61101 (i to samo zdjęcie: 82256), 61229, 62672 (i to samo zdjęcie: 81979), 74039 (i to samo zdjęcie: 83791), 78470, 79200, 79950 (i to samo zdjęcie: 82227), 80703, 82470, 82556 (34)

załoga: 102670 (i to samo zdjęcie: 82530), 102894 (i to samo zdjęcie: 82726), 54229, 55199, 55639, 61379, 62820, 66992, 77729 (i to samo zdjęcie: 82776) (9)

komendant (z otoczeniem): 102651, 102654, 102895, 102896 (i to samo zdjęcie: 82974), 102898, 102899, 102901, 102902 (i to samo zdjęcie: 33284), 102903, 102904 (i to samo zdjęcie: 37493), 102905, 102906, 102907, 102908 (i to samo zdjęcie: 83228), 102909, 33402, 34096, 72201 (i to samo zdjęcie: 81337 i 81498), 83460 (i to samo zdjęcie: 83740), 83488, 94934, 94970, 94982 (23)

brama obozowa: 102548, 102663, 102689, 65273 (i to samo zdjęcie: 75522 i 83524) (4)

hala przedpogrzebowa: 102676 (i to samo zdjęcie: 83002), 102692 (i to samo zdjęcie: 82004), 82500 (i to samo zdjęcie: 91745) (3)

komendantura: 56622, 64150, 65564 (3)

magazyn murowany: 102545, 102652 (2)

Szary Dom: 102662 (i to samo zdjęcie: 102674 i 63683) (1)

wieża strażnicza: 102544 (1)

willa komendanta: 60942 (i to samo zdjęcie: 81741), 62382 (2)

teren poobozowy: 102650, 102656, 102658, 102686 (i to samo zdjęcie: 82031 i 68006), 57914, 63843 (i to samo zdjęcie: 83768), 65131 (i to samo zdjęcie: 81771), 65707, 66567, 81522, 81551 (11)

powojenne

komendant: 102900, 4070976 (i to samo zdjęcie: 57162), 4071204, 4071246, 4071247, 4071249 (i to samo zdjęcie: 85379) (6)

załoga: 57581 (1)

Szary Dom: 102648, 58062 (2)

Wachkaserne: 32544 (1)

willa komendanta: 59498 (1)

centrala telefoniczna: 102647 (1)

teren poobozowy: 102542, 102543, 102649, 18914, 19418, 34386, 39534, 41356, 42574, 43165, 60802 (i to samo zdjęcie: 62239), 64294, 67140 (13)

pomnik Ofiar Faszyzmu: 18984, 19868, 20261, 20362, 20751, 20865, 21509, 22157, 22794, 23438, 24096, 54327, 57565, 59006, 64245, 65659, 66209 (17)

pomnik ufundowany przez Kongregację Wyznania Mojżeszowego w Krakowie: 19482, 19922, 20408, 20939, 21361, 21870, 22009, 23137, 43057, 48620, 66362, 67089, 68092 (13)

Załącznik 3. Muzeum Holokaustu w Waszyngtonie (United States Holocaust Memorial Museum – USHMM)

Wszystkie zdjęcia dotyczące obozu Płaszow: 61. Wojenne: 55, powojenne: 6.

wojenne

więźniowie: 50704, 50709, 3398, 3395, 5274, 50684, 5269, 50703, 50669, 50701, 3391, 77597, 50681, 50663, 3390, 3409, 50693, 32058, 5272, 5270, 50705, 50697, 3403, 3397, 3401, 3402, 3400, 50708, 3404, 50666, 85027 (31)

załoga: 1092, 5273 (2)

barak: 2318 (1)
brama: 3394 (1)
Wachkaserne: 3392, 3393 (2)
wieża strażnicza: 3389 (1)
willa komendanta: 50695 (1)
teren: 3396, 3407, 3399, 3406, 3408, 3405, 5278 (7)
komendant (z otoczeniem): 5281, 5283, 3373, 5286,
5285, 5276, 5284, 5287 (8)
Rajmund Titsch: 3388 (1)

powojenne

Szary Dom: 82348 (1)
komendant: 38595, 38594, 3410 (3)
teren: 3141, 82347 (2)

Załącznik 4. Muzeum Bojowników Getta (Ghetto Fighters' House – GFH)

Wszystkie zdjęcia dotyczące obozu Plaszw: 85. Wojenne:
45, powojenne: 40.

wojenne

więźniowie: 11927, 11928, 11930, 11944, 11931, 1932,
11934, 11936, 11937, 11938, 11939, 11940, 11941,
11942, 11943, 11954, 11957, 11958 (18)
załoga: 11923, 11959 (2)
wieża strażnicza: 11908 (1)
willa komendanta: 11929 (1)
baraki: 11925, 11960 (2)
brama główna: 11933 (1)
hala przedpogrzebowa: 11953 (1)
kamieniołom I: 11946 (1)
komendantura: 11924, 11947 (2)
magazyn murowany: 11917 (1)
Wachkaserne: 11921 (1)
teren: 11916, 11918, 11919, 11920, 11926, 11922, 11935,
11945, 11948, 11949, 11951, 11952, 11961 (13)
Ruth Kalder: 11912 (1)

powojenne

komendant, proces: 11955 (1)
willa komendanta: 11909 (1)
hala przedpogrzebowa: 11906 (1)
pomnik – krzyż: 11956 (1)
macewy: 11907, 11913, 11914 (3)
pomnik Ofiar Faszyzmu: 46647, 46648, 8565, 38566,
38567, 38568, 38569, 38570, 38571, 38572, 38573,
38574, 38575, 38576, 38577, 38578, 38579 (17)
pomnik ufundowany przez Kongregację Wyznania Moj-
żeszowego w Krakowie: 38586, 38587, 38580, 38581,
38582, 38583, 38584, 38585, 46622 (9)
teren: 11903, 11904, 11905, 11911, 11915, 11962, 44236 (7)

Załącznik 5. Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (AŻIH)

Wszystkie zdjęcia dotyczące obozu Plaszw: 48 (w sumie
jest 49 fotografii, ale jedno z nich to zdjęcie powielone-

ne, z osobną sygnaturą). Przedwojenne: 2, wojenne: 16
(jedno zdjęcie jest powielone, z osobną sygnaturą), po-
wojenne: 30.

przedwojenne

hala przedpogrzebowa (w budowie): 44A0194, 44A0197
(2)

wojenne

więźniowie: 44A0173, 44A0174 (2)
komendant (z otoczeniem): 44A0178, 44A0179, 44A0180,
44A0181, 44A0182, 44A0183, 44A0184, 44A0185,
44A0186, 44A0192 (i powtórzone: 1514), 44A0193
(11)
magazyn murowany: 44A0175, 44A0176 (2)
wieża strażnicza: 44A0177 (1)

powojenne

centrala telefoniczna: 44A0155 (1)
miejsce egzekucji (C-dółek): 44A0169 (1)
komendant – proces: 44A0187, 44A0188, 44A0189,
44A0190 (4)
willa komendanta: 44A0171, 44A0172 (2)
hala przedpogrzebowa (ruiny): 44A0157, 44A0158 (2)
Szary Dom: 44A0160, 44A0161 (2)
Wachkaserne: 44A0191 (1)
teren: 44A0152, 44A0153, 44A0154, 44A0156, 44A0159,
44A0162, 44A0163, 44A0164, 44A0165, 44A0166,
44A0167, 44A0168, 44A0170, 44A0196, 1726, 1734,
44A0195 (17)

Załącznik 6. 58 zdjęć przedstawiających więźniów obozu Plaszw

więźniarki idące do pracy: (YV) 102546/(AŻIH) 44A0174,
(YV) 102653/(AŻIH) 44A0173, (YV) 35504, 43776,
82279/(USHMM) 32058, (IPN) IPNkr-2-15-4-11/
(YV) 102687, 58224, 83548/(GFH) 11927
pchające i ciągnące wagoniki: (IPN) IPNkr-2-15-4-8/(YV)
59657, 82800/(USHMM) 50705/(GFH) 11928, (YV)
82556/(USHMM) 03391, (IPN) IPNkr-2-15-4-10/
(YV) 102694, 56779/(USHMM) 50708/(GFH) 11932,
(YV) 74039/83791/(USHMM) 77597/(GFH) 11957,
(IPN) IPNkr-2-15-4-12/(YV) 102669, 55358, 83029/
(USHMM) 50709/(GFH) 11941
pracujące przy barakach (porządkowanie terenu, kopa-
nie rowów melioracyjnych): (USHMM) 03390, (YV)
102671, 81411, 79200/(USHMM) 50669/(GFH)
11958
więźniowie przy pracy z wagonikami: (USHMM)
03396, (IPN) IPNkr-2-15-4-13/(YV) 102547,
66707/(USHMM) 50703/(GFH) 11942, (IPN)
IPNkr-2-15-4-14/(YV) 53954, 83276/(USHMM)
50701/(GFH) 11934, (YV) 102661, 83305/(USHMM)
05272
więźniowie dostarczający i wydający posiłki: (IPN)
IPNkr-2-15-4-9/(YV) 103082, 28709, 66859, 83059/
(GFH) 11940, (IPN) IPNkr-2-15-4-18/(YV) 102657,

54090/(USHMM) 50681/(GFH) 11930, (IPN) IPNKR-2-15-4-19/(YV)102655, 56919/(USHMM) 50684/(GFH) 11937, (IPN) IPNKR-2-15-4-20/(YV) 62672, 81979/(USHMM) 03409/(GFH) 11936, (YV) 79950, 82227/(USHMM) 50663, (IPN) IPNKR-2-15-4-21/(YV) 61101, 82256/(USHMM) 85027/(GFH) 11931, (IPN) IPNKR-2-15-4-22/(YV)102691, 62543/(USHMM) 050693/(GFH) 11938, (YV) 78470/(USHMM) 05270, (YV) 81551

podczas dostawy i rozdawania chleba w warsztatach Juliusa Madritscha: (IPN) IPNKR-2-15-4-23/(YV) 102681, 58351/(USHMM) 50697/(GFH) 11939, (USHMM) 03402, (YV) 82470/(USHMM) 03404; Julius Madritsch, Sprawiedliwy wśród Narodów Świata – 00:49:26

przenoszący elementy konstrukcyjne: (IPN) IPNKR-2-15-4-15/(YV) 102685, 68147/(USHMM) 50704/(GFH) 11943, (YV) 102666/(USHMM) 05269, 03399, (YV) 102667, 83255/(USHMM) 05274

podczas dostawy materiałów do szwalni Madritscha: (USHMM) 03401, (YV) 80703/(USHMM) 50666, (YV) 102664, 102659/(USHMM) 03397, (YV) 102688/(USHMM) 03403 (na tym zdjęciu występuje więzień o nazwisku Karp, nadzorujący pracę w warsztatach Madritscha)

wykonywujący roboty ziemne: (IPN) IPNKR-2-15-4-27/(YV)102660, 64007, 81795/(USHMM) 03400/(GFH) 11944, (YV) 102690, 82751/(USHMM) 03398

pracujący przy budowie *Wachkaserne*: (USHMM) 03392

pracujący na terenie kamieniołomu I: (IPN) IPNKR-2-15-4-61, IPNKR-2-15-4-62, IPNKR-2-15-4-63

uprzążający teren po wysadzeniu hali przedpogrzebowej: IPNKR-2-15-4-79, IPNKR-2-15-4-80, (YV) 102692/82004, 82500/91745

dostarczający materiały do magazynu murowanego: (USHMM) 03395

wracający z pracy poza obozem, przez bramę główną: (IPN) IPNKR-2-15-4-26/(YV) 65273/75522/83524

woźnica (Norbert Beckman?)¹²³ dostarczający towary i żywność do obozu: (YV) 102663/(USHMM) 03394, (IPN) IPNKR-2-15-4-65/(GFH) 11954, IPNKR-2-15-4-66, (USHMM) 03393

przechodzący i stojący pomiędzy barakami: (IPN) IPNKR-2-15-4-48, IPNKR-2-15-4-49

Leopold Rosner (i Oskar Schindler) podczas przyjęcia odbywającego się w willi komendanta, *Schindler: The Real Story* (00:19:15)

Załącznik 7. Zdjęcia dokumentujące teren obozu Płaszow wraz ze znajdującymi się na nim obiektami

teren w szerokim planie, (IPN) IPNKR-2-15-4-16/(YV) 102662/102674/63683/(GFH) 11926, (IPN) IPNKR-2-15-4-17/IPNKR-2-15-4-64, IPNKR-2-15-4-35/(GFH) 11948, (USHMM) 03405, (AŻIH) 44A0177,

(IPN) IPNKR-2-15-4-36/(GFH) 11922, (YV) 102544/(USHMM) 03389/(GFH) 11908, (YV) 102650, (IPN) IPNKR-2-15-4-37/(YV) 57914, (IPN) IPNKR-2-15-4-38/(GFH) 11961, (IPN) IPNKR-2-15-4-39, IPNKR-2-15-4-40/(GFH) 11918, (IPN) IPNKR-2-15-4-41/(GFH) 11952, (IPN) IPNKR-2-15-4-42, IPNKR-2-15-4-43, IPNKR-2-15-4-44, IPNKR-2-15-4-45/(GFH) 11916, (IPN) IPNKR-2-15-4-50, IPNKR-2-15-4-52, IPNKR-2-15-4-58, IPNKR-2-15-4-82/(GFH) 11951

główna brama do obozu przy ul. Jerozolimskiej i jej okolice, z lazaretem SS: (IPN) IPNKR-2-15-4-26/(YV) 65273/(YV) 75522/(YV) 83524/(GFH) 11933, (YV) 102548, (YV) 102663/(USHMM) 03394, (YV) 102689, (IPN) IPNKR-2-15-4-24/(YV) 102686/(YV) 82031/(YV) 68006/(GFH) 11945, (IPN) IPNKR-2-15-4-28/(YV) 65131/81771/(USHMM) 03408/(GFH) 11935, (YV) 81522/(USHMM) 03407, (IPN) IPNKR-2-15-4-25/(YV) 63843/(YV) 83768/(GFH) 11949

centrala telefoniczna: (IPN) IPNKR-2-15-4-32

magazyn murowany: (YV) 102652/(AŻIH) 44A0176, (IPN) IPNKR-2-15-4-51, (YV) 102545/(AŻIH) 44A0174

Szary Dom (z otoczeniem): (IPN) IPNKR-2-15-4-59, IPNKR-2-15-4-67, IPNKR-2-15-4-68, (YV) 102656/(USHMM) 03406

Wachkaserne: (IPN) IPNKR-2-15-4-33/(YV) 56622, (IPN) IPNKR-2-15-4-34/(GFH) 11921, (IPN) IPNKR-2-15-4-65/(GFH) 11954, (IPN) IPNKR-2-15-4-66, (USHMM) 03393

komendantura: (IPN) IPNKR-2-15-4-83/(GFH) 11924, (IPN) IPNKR-2-15-4-84/(YV) 65564, (IPN) IPNKR-2-15-4-85/(YV) 64150, (IPN) IPNKR-2-15-4-86/(GFH) 11947

magazyn części motocyklowych i metalowych: (IPN) IPNKR-2-15-4-81

pojedyncze baraki: (IPN) IPNKR-2-15-4-46, IPNKR-2-15-4-47/(USHMM) 02318, (IPN) IPNKR-2-15-4-48/(GFH) 11925, (IPN) IPNKR-2-15-4-49/(GFH) 11960

plac apelowy: (IPN) IPNKR-2-15-4-53/IPNKR-2-15-4-136/(GFH) 11920, (IPN) IPNKR-2-15-4-54, IPNKR-2-15-4-55, IPNKR-2-15-4-56, IPNKR-2-15-4-57

kamieniołom I: (IPN) IPNKR-2-15-4-61/(GFH1) 1946, (IPN) IPNKR-2-15-4-62/IPNKR-2-15-4-63

hala przedpogrzebowa wraz z sekwencją wysadzenia: (IPN) IPNKR-2-15-4-69/(YV) 66567/(GFH) 11919, (IPN) IPNKR-2-15-4-71–IPNKR-2-15-4-80, IPNKR-2-15-4-29/(YV) 102676/(YV) 83002/(GFH) 11953, (IPN) IPNKR-2-15-4-70, (YV) 102692/(YV) 82004, (YV) 82500/(YV) 91745, (YV) 102658/(USHMM) 05278

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej

sygn. IPN NTN 40, Protokół oględzin terenu obozu koncentracyjnego w Płaszowie

¹²³ Kotarba Ryszard: *Niemiecki obóz...*, s. 97–98.

d. sygn. OKBZH Kr 85a, s. 64, *Protokół z rewizji w zakładzie fotograficznym Z. Woźniaka w Krakowie*, Sąd Grodzki Kr, 13 września 1945 r.

Archiwum Narodowe w Krakowie

Archiwum planów Budownictwa Miejskiego w Krakowie, sygn. 29/1410/0/2.3.1/ABM TAU BUP 11p419, 1938, *Plan Aresztów Miejskich w Krakowie przy ul. Jerozolimskiej. Plan sytuacyjny*; sygn. 29/1410/0/2.3.1/ABM TAU BUP 24, *Projekt baraków dla bezdomnych przy ul. Jerozolimskiej*

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego

zespół 209, Obozy, KL Płaszów, sygn. 23, s. 1–14

zespół 301 – relacje dotyczące KL Płaszów

zespół 303/XX, Centralna Komisja Historyczna przy Centralnym Komitecie Żydów w Polsce (1944–1947), Archiwa Wojewódzkich Komisji Historycznych (od października 1947 r. delegatur ŻIH): Katowice, Kraków, Warszawa, Wrocław (1945–1950)

sygn. 303/XX/548, Kraków, WŻKH, spisy zdjęć, 1945

sygn. 303/XX/550, Kraków, WŻKH, Płaszów: wykazy i charakterystyka hitlerowskiej załogi obozu; notatki o obozie

Vanderbilt University

Wywiad z Rajmundem Titschem przeprowadzony przez Martina A. Goscha 25 listopada 1964 r. na potrzeby filmu *To the Last Hour: The Oskar Schindler Story*, Vanderbilt University Special Collections, Delbert Mann Papers, Box 70

Prace niepublikowane

Kotarba Ryszard: „Funkcjonariusze ścigani i sądzeni po wojnie”. Kraków 2017, mps w Archiwum Muzeum Krakowa

Opracowania

Bale Jeffrey M.: *The Darkest Sides of Politics. I: Postwar Fascism, Covert Operations, and Terrorism*. London 2017

Encyclopaedia Britannica: Odessa German organization [online]. [dostęp 28 czerwca 2020]. Dostępny w internecie: <https://www.britannica.com/topic/Odessa-German-organization>

Crowe David M.: *Oskar Schindler – prawdziwa historia*. Przeł. Zofia Łomnicka. Warszawa 2015

Fotos aus Sobibor. Die Niemann-Sammlung zu Holocaust und Nationalsozialismus. Berlin 2020

Gańczak Filip: *Jan Sehn. Tropiciele nazistów*. Wołowiec 2020

Hilberg Raul: *Zagłada Żydów europejskich*. T. 3. Przeł. Jerzy Giebułtowski. Warszawa 2014

Horowitz Ryszard: *Życie niebywałe. Wspomnienia fotokompozytora*. Oprac. Daniel Lis, Kamila Sławińska. Kraków 2014

Keneally Thomas: *Schindler's Ark*. London 1982

Kotarba Ryszard: *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942–1944*. Warszawa–Kraków 2009

Kuwałek Robert: *Obóz zagłady w Belżcu*. Lublin 2010

Libionka Dariusz: *Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*. Lublin 2017

Proces ludobójcy Amona Leopolda Goetha przed Najwyższym Trybunałem Narodowym. Oprac. Stanisław Kosiński, Tadeusz Cyprian, Mieczysław Siewierski. Kraków–Łódź–Warszawa 1947

Sachslehner Johannes: *Kat z Listy Schindlera. Zbrodnie Amona Leopolda Götha*. Przeł. Dariusz Salamon. Kraków 2010

Selerowicz Andrzej: *Trudne wspomnienia*. Wiedeń 2012 [online]. [dostęp 25 marca 2020]. Dostępny w internecie: http://podgorze.pl/wp-content/uploads/2014/07/Trudne_wspomnienia.pdf

Steinacher Gerald: *Zbiegli naziści. Jak hitlerowscy zbrodniarze uciekli przed sprawiedliwością*. Przeł. Maciej Antosiewicz. Wołowiec 2015

Stendig Jakub: *Płaszów. Ostatnia stacja krakowskiego żydostwa*. Przyg. do druku Monika Bednarek. Kraków 2020

Struk Janina: *Holokaust w fotografiach. Interpretacja dowodów*. Warszawa 2007

W 3-cią rocznicę zagłady ghetta w Krakowie (13.III.1943–13.III.1946). Red. Michał Borwicz, Nella Rost, Józef Wulf. Kraków 1946

Wiesenthal Szymon: *Prawo, nie zemsta. Wspomnienia*. Przeł. Andrzej Albrecht. Kraków 2010

Zagłada żydostwa polskiego. Album zdjęć. Oprac., wstęp i objaśnienia Gerszon Taffet; przedm. Filip Friedman. Łódź 1945

Artykuły

Hamerlak Kajetan: *Gerald Steinacher, Zbiegli naziści. Jak hitlerowscy zbrodniarze uciekli przed sprawiedliwością*, przeł. M. Antosiewicz, *Wołowiec, Czarne*, 2015, 463 s. „Pamięć i Sprawiedliwość” 2018, nr 32, s. 576–583

Haska Agnieszka: *Dowody i zeznania. Świadczenia o Zagładzie w pierwszych latach powojennych*. „Teksty Drugie” 2018, nr 3, s. 361–372

Karski Kamil, Różycki Sebastian, Schwarz Aleksander: *Memories of Recent Past. Objectives and Results of Non-invasive Archaeological Research Project at KL Płaszów Memorial Site*. „Analecta Archaeologica Ressorviensia” 2017, Vol. 12, s. 221–246

Mach Elżbieta: *Filmowałem ucieczkę Niemców*. „Przekrój” 1970, nr 1295, s. 4–5

Michalczak Janusz: *Filmy pod karą śmierci*. „Dziennik Polski” 1987, nr 48, z 26 lutego, s. 1–2

Michalczak Janusz: *Operator dni ostatnich*. „Dziennik Polski” 1987, nr 182, z 8–9 sierpnia, s. 3

Prince-Gibson Eetta: *At 93, the Mother of Israeli Feminism Is Still Striving*. „Moment” 2019, Winter Issue [online]. [dostęp 3 kwietnia 2020]. Dostępny w internecie: <https://momentmag.com/alice-shalvi-never-a-native/>.

Selerowicz Andrzej, Garscha Winfried R.: *Zwei Wiener SS-Männer in Krakau. Franz Grün, „rechte Hand” des Massenmörders Amon Göth, und Oswald Bouska, ein „Gerechter unter den Völkern”*. „Täter. Österreichische Akteure im Nationalsozialismus Jahrbuch” 2014 [online]. S. 41–77

- [dostęp 26 marca 2020]. Dostępny w internecie: https://www.doew.at/cms/download/7muuc/jb2014_garscha_selerowicz-3.pdf
- Smoleński Paweł: *Polecamy książki. Szlakiem zbiegłych nazistów*. „Gazeta Wyborcza” 2015 [online]. 6 lipca 2015 [dostęp 28 czerwca 2020]. Dostępny w internecie: https://wyborcza.pl/alehistoria/1,121681,18298782,Polecamy_książki_Szlakiem_zbiegłych_nazistów.html
- Stempowski Tomasz, Ślusarski Konrad: *Zasób fotograficzny Instytutu Pamięci Narodowej i jego cechy specyficzne*. „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2009, t. 2, s. 159–194
- Stempowski Tomasz, Ślusarski Konrad: *Wydzielony zbiór fotografii byłej Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu*. „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2013, t. 6, s. 171–203
- Strony internetowe**
- About the Museum. A living memorial to the Holocaust* [online]. United States Holocaust Memorial Museum [dostęp 2 kwietnia 2020]. Dostępny w internecie: <https://www.ushmm.org/information/about-the-museum>
- Cele i zadania Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej w Polsce* [online]. Żydowski Instytut Historyczny, 6 lutego 2018 [dostęp 5 kwietnia 2020]. Dostępny w internecie: <https://www.jhi.pl/artykuly/cele-i-zadania-centralnej-zydowskiej-komisji-historycznej-w-polsce,343>
- Centralna Żydowska Komisja Historyczna (CŻKH)*. Hasło oprac. Rafał Żebrowski [online]. Delet [dostęp 5 kwietnia 2020]. Dostępny w internecie: <https://delet.jhi.pl/pl/psj?articleId=17863>
- Group 3. Julius Madritsch and Raimund Titsch* [online]. Yad Vashem. The International School for Holocaust Studies [dostęp 2 kwietnia 2020]. Dostępny w internecie: https://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/en/education/jewish_world/righteous-3.pdf
- Helmut Kusdat* [online]. Mandelbaum Verlag, Wien [dostęp 24 kwietnia 2020]. Dostępny w internecie: <https://www.mandelbaum.at/autorin.php?id=277&menu=autorinnen>
- Holocaust Survivor Leopold Page Testimony* [online]. YouTube, 12 maja 2009 [dostęp 29 czerwca 2020]. Dostępny w internecie: <https://www.youtube.com/watch?v=7bUpSin-HVs>
- <http://www.mietek-pemper.de>
- [*Marsz Pamięci*] [online]. [dostęp 24 kwietnia 2020]. Dostępny w internecie: <https://www.jewishfestival.pl/pl/marsz-pamieci/>
- Mordecai Paldiel* [online]. Jad wa-Szem [dostęp 3 kwietnia 2020]. Dostępny w internecie: <https://www.yadvashem.org/author/mordecai-paldiel.html>
- Rozdział 10 – Ruth Kalder – przyjaciółka Götha* [online]. [dostęp 2 kwietnia 2020]. Dostępny w internecie: http://www.mietek-pemper.de/wiki/Rozdzia%C5%82_10_-_Ruth_Kalder_-_przyjaci%C3%B3%C5%82ka_G%C3%B6tha-#Gracz.2C_kt.C3.B3ry_nie_potrafi_przegrywa.C4.87
- The Oscar Schindler Humanities Foundation [online]. [dostęp 3 lipca 2020]. Dostępny w internecie: <https://projects.propublica.org/nonprofits/organizations/953854157>; <https://www.charitynavigator.org/index.cfm?bay=search.profile&ein=953854157>
- Wygodny Anna: *Fotografia dla początkujących. Kompozycja. Cz. II. Plan średni* [online]. LensGo. Blog o dobrej fotografii, 15 grudnia 2018 [dostęp 2 marca 2020]. Dostępny w internecie: <http://blog.lensgo.pl/2018/12/15/plany-w-fotografii/>
- Filmy**
- Schindler: The Real Story*, reż. Jon Blair, prod. UK, 1983
- Inheritance (Córka oprawcy)*, reż. James Moll, prod. USA, 2006
- Julius Madritsch. Sprawiedliwy wśród Narodów Świata*, reż. Piotr Szalsza, prod. Austria, Polska, 2018